

Rapport

Boer(in) in hoofd, hart en nieren

Onderzoek naar sociale duurzaamheid in de
Vlaamse land- en tuinbouw anno 2012

September 2013

Eva Van Buggenhout, Anne Vuylsteke, Joeri Deuninck en Dirk Van Gijsegem

Afdeling Monitoring en Studie
Vlaamse overheid | Beleidsdomein Landbouw en Visserij

BOER(IN) IN HOOFD, HART EN NIEREN

ONDERZOEK NAAR SOCIALE DUURZAAMHEID IN DE VLAAMSE LAND-EN TUINBOUW ANNO 2012

Entiteit: Departement Landbouw en Visserij

Afdeling: Monitoring en Studie

Auteurs: Eva Van Buggenhout, Anne Vuylsteke, Joeri Deuninck en Dirk Van Gijsegem

Datum: 24/09/2013

COLOFON

Samenstelling

Entiteit: Departement Landbouw en Visserij

Afdeling: Monitoring en Studie

Verantwoordelijke uitgever

Jules Van Liefferinge, secretaris-generaal

Depotnummer

D/2013/3241/162

Druk

Vlaamse overheid

Voor bijkomende exemplaren neemt u contact op met

Afdeling Monitoring en Studie

Koning Albert II-laan 35 bus 40

1030 Brussel

Tel. 02 552 78 20 | Fax 02 552 78 71 | ams@lv.vlaanderen.be

Een digitale versie vindt u terug op

www.vlaanderen.be/landbouw/studies

Vermenigvuldiging en/of overname van gegevens zijn toegestaan mits de bron expliciet vermeld wordt:

Van Buggenhout E., Vuylsteke A., Deuninck J. & Van Gijsegem D. (2013) *Boer(in) in hoofd, hart en nieren. Onderzoek naar sociale duurzaamheid in de Vlaamse land- en tuinbouw anno 2012*, Departement Landbouw en Visserij, Afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

Graag vernemen we het als u naar dit rapport verwijst in een publicatie. Als u een exemplaar ervan opstuurt, nemen we het op in onze bibliotheek.

Wij doen ons best om alle informatie, webpagina's en downloadbare documenten voor iedereen maximaal toegankelijk te maken. Indien u echter toch problemen ondervindt om bepaalde gegevens te raadplegen, willen wij u hierbij graag helpen. U kunt steeds contact met ons opnemen.

INHOUD

VOORWOORD.....	1
SAMENVATTING	2
1 INLEIDING.....	6
1.1 Aanleiding en probleemstelling	6
1.2 Doelstelling	6
1.3 Onderzoeksvraag	7
1.4 Opbouw van het rapport	7
2 ONDERZOEKSOPZET	8
2.1 Inleiding	8
2.2 Operationalisering van sociale duurzaamheid in de land- en tuinbouwsector.....	8
2.2.1 Een richtlijn voor te onderzoeken aspecten van sociale duurzaamheid	8
2.2.2 Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999): link met sociale duurzaamheid?	11
2.2.3 Van dimensies en discours naar te onderzoeken aspecten van sociale duurzaamheid.....	11
2.2.4 Van te onderzoeken aspecten van sociale duurzaamheid naar deelaspecten en indicatoren.....	13
2.3 Methodologie en steekproef.....	18
2.3.1 Methodologie.....	18
2.3.2 Beschrijving van de steekproef aan de hand van persoons- en bedrijfskenmerken.....	19
3 SOCIALE DUURZAAMHEID BIJ LMN-BEDRIJFSLEIDERS: RESULTATEN PER NIVEAU EN ASPECT.....	24
3.1 Inleiding en korte omgevingsanalyse.....	24
3.2 Sociale duurzaamheid op individueel niveau	24
3.2.1 Arbeid	24
3.2.2 Beroepsmotivatie	27
3.2.3 Vrije tijd	28
3.2.4 Stress.....	29
3.2.5 Tevredenheid en geluk.....	32
3.2.6 Besluit: resultaten op het niveau van het individu	33
3.3 Sociale duurzaamheid op bedrijfsniveau	34
3.3.1 Problemen op het bedrijfsniveau	34
3.3.2 Bedrijfsstrategieën	38
3.3.3 Inkomen op het bedrijf	44
3.3.4 Besluit	47
3.4 Sociale duurzaamheid op niveau van de omgeving	51
3.4.1 Sociaal kapitaal.....	51
3.4.2 Imago van de land- en tuinbouwsector	53
3.4.3 Risico's en crisis.....	57
3.4.4 Invloed van risico's	59
3.4.5 Besluit	60
4 SCORE-INDICATOREN VOOR SOCIALE DUURZAAMHEID	63

4.1	Inleiding	63
4.2	Bepaling van samengestelde score-indicatoren	63
4.2.1	De basis.....	63
4.2.2	Opmaak score-indicatoren.....	63
4.2.3	Score-indicatoren sociale duurzaamheid op basis van de bevraging	66
4.2.4	Besluit	71
4.3	Enkele relaties met andere variabelen uit de enquête	73
4.3.1	Bedrijf: strategieën	73
4.3.2	Omgeving: imago	75
4.3.3	Besluit	76
5	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	77
5.1	De sociale rechtvaardigheidsdimensie : arbeid, inkomen, sociaal isolement, risico's, crisis en problemen.	77
5.2	De sociaal-economische dimensie: sociaal kapitaal en strategieën.....	78
5.3	De sociaal-culturele dimensie: beroepstrots en imago van de land- en tuinbouwsector.	78
5.4	De psychosociale en gezondheidsdimensie: stress, geluk en tevredenheid.	78
5.5	Er zijn verschillen tussen sectoren wat betreft sociale duurzaamheid, ook naargelang de impact van de crisis van 2011.....	79
5.5.1	Groentesector, fruit- en sierteelt	79
5.5.2	Intensieve veeteelt.....	79
5.5.3	Vleesvee	79
5.5.4	Melkvee	80
5.5.5	Akkerbouw	80
5.5.6	Gemengde bedrijven	80
5.6	We vonden verschillen in sociale duurzaamheid in functie van bepaalde bedrijfs- en persoonskenmerken.....	80
5.6.1	Grote bedrijven zijn meer gericht op groei en ondernemerschap, kleine bedrijven zijn meer behoudsgezind.	80
5.6.2	Jongere bedrijfsleiders zijn meer gericht op groei, innoveren en ondernemen.	81
5.6.3	Laaggeschoolde bedrijfsleiders hebben meer last van de crisis.....	81
5.6.4	Meer tevreden bedrijfsleiders hebben eerder een voorkeur voor groei.....	81
5.7	Aanbevelingen	81
	FIGUREN	83
	TABELLEN.....	84
	BRONNEN	86
	AFKORTINGEN	87
	BIJLAGE: VRAGENLIJST.....	88

VOORWOORD

Deze studie werd uitgevoerd door de afdeling Monitoring en Studie (AMS) van het Departement Landbouw en Visserij en vormt een van de achtergronddocumenten bij het Landbouwrapport 2012 (LARA 2012), raadpleegbaar via www.vlaanderen.be/landbouw/lara. Het project liep van januari 2012 tot en met april 2013.

Het doel van het rapport is om via een enquête bij de deelnemers van het Landbouwmonitoringnetwerk (LMN) een antwoord te bieden op de vraag: hoe is het anno 2012 gesteld met de sociale duurzaamheid in de land- en tuinbouwsector, met als casestudie de sociale duurzaamheid bij de LMN-deelnemers?

Sociale duurzaamheid in de Vlaamse land – en tuinbouwsector was tot nog toe behoorlijk onontgonnen terrein. Ook voor AMS was het een primeur om de LMN-deelnemers over een dergelijk thema te bevragen en op die manier de mens achter de bedrijfsleider beter te leren kennen. Wat houdt hen bezig? Hoe vullen zij hun leven in buiten hun beroep? Zijn zij gelukkig?

Natuurlijk heeft het departement Landbouw en Visserij via verscheidene kanalen (de boekhoudkundige diensten, voorlichting, ...) rechtstreeks contact met een groot aantal Vlaamse land- en tuinbouwers. Dit rapport biedt een aanvulling op deze directe contacten door een groot aantal sociale aspecten globaal in kaart te brengen.

Dank gaat uit naar de boekhouders binnen de afdeling Monitoring en Studie en de deelnemers van het Landbouwmonitoringnetwerk zonder wie de totstandkoming van dit rapport niet mogelijk was geweest.

SAMENVATTING

Dit rapport gaat bij de deelnemers van het Landbouwmonitoringnetwerk (LMN) op zoek naar indicaties voor sociale duurzaamheid anno 2012 via een bevraging over verscheidene aspecten van hun beroeps- en leefsituatie. Deze eigen bevraging was nodig, aangezien er weinig recente sociale gegevens over de Vlaamse land- en tuinbouw beschikbaar bleken. Voor inspiratie grijpen we terug naar twee onderzoeken uit de jaren 90, waarvan we een beperkte update maken zonder expliciet de resultaten te vergelijken. Een belangrijk verschil met die vroegere onderzoeken is dat we de koppeling maken met recente literatuur rond sociale duurzaamheid.

Sociale duurzaamheid is een ruim begrip met verschillende invullingen. Het rapport focust op een aantal interessante aspecten uit de vier dimensies van sociale duurzaamheid: (1) sociale rechtvaardigheid, (2) sociaal-economisch, (3) sociaal-cultureel en (4) psychosociaal/gezondheid. De sociale rechtvaardigheidsdimensie vertrekt vanuit de idee dat landbouwers "achtergesteld" zijn t.o.v. andere groepen in de maatschappij. Vandaar ook de keuze voor de aspecten arbeid, inkomen, risico's en crisis, vrije tijd en problemen op het bedrijf binnen deze dimensie. Het effect van sociale aspecten op economische prestaties en ondernemerschap staat centraal bij de sociaal-economische dimensie. Sociaal kapitaal en bedrijfsstrategieën horen thuis in deze dimensie. Bij de sociaal-culturele dimensie draait het om culturele waarden en identiteit. Dat vertalen we in de aspecten beroepstrots en imago van de land- en tuinbouwsector. De psychosociale en gezondheidsdimensie belicht het lichamelijk en psychisch welzijn. Binnen deze dimensie onderzoeken we stress, geluk en tevredenheid.

Door de bevraging van deze elf aspecten van sociale duurzaamheid vangen we een eerste glimp op van de land- en tuinbouwer als mens, naast zijn of haar rol als bedrijfsleider. We krijgen inzicht in zijn of haar gedachten, gevoelens en welzijn. En wat stellen we vast? Boer(in), dat ben je in hoofd, hart en nieren.

We bespreken hier de belangrijkste bevindingen. Let op, de resultaten werden niet geëxtrapoleerd. Er kunnen bijgevolg geen uitspraken over de Vlaamse land- en tuinbouw in het algemeen gedaan worden.

SOCIALE DUURZAAMHEID BIJ DE LMN-BEDRIJFSLEIDERS IN TIEN STELLINGEN

1. De meeste LMN-bedrijfsleiders zijn tevreden met hun leven in het algemeen.

De overgrote meerderheid is tevreden tot zeer tevreden met het leven in het algemeen. Gemiddeld geven de LMN-bedrijfsleiders hun leven zelfs een score van 7,5 op tien.

2. De LMN-deelnemers werken hard, maar met veel voldoening.

Ongeveer de helft van de LMN-bedrijfsleiders klopt werkdagen van meer dan tien uur. Desondanks halen de meeste bevroegde land- en tuinbouwers veel voldoening uit hun werk en vinden zij hun beroep boeiend. De zelfstandigheid, onafhankelijkheid en het leven in de open ruimte spelen een belangrijke rol in de waardering van het beroep. Ook de arbeidsvreugde en het succesvol ondernemen zijn van groot belang.

3. Hoge stress bij de LMN-bedrijfsleiders? Eerder 50-50...

Hoge tot zeer hoge stress, gemeten in termen van stress-signalen en stressniveau op het werk, komt bij de helft van de bevroegde bedrijfsleiders voor. Een aantal signalen op een rijtje: zich nooit of slechts soms kalm en ontspannen voelen (iets minder dan de helft), fysieke en geestelijke uitputting (een op de vijf), zich niet gesteund voelen door de mensen in de omgeving (een op de drie), het gevoel hebben alleen maar te leven om te werken (een op de drie). De grote meerderheid van de LMN-deelnemers voelt zich wel actief en ijverig. De voldoening en passie voor het werk hebben daar natuurlijk ook mee te maken.

4. Inkomen, beleid en grond houden de LMN-bedrijfsleiders voornamelijk bezig.

Er heerst een hoge inkomensontevredenheid en -onzekerheid bij de meeste bevroegde deelnemers. De helft van de bedrijfsleiders maakt zich meestal tot altijd zorgen over het inkomen van het bedrijf. Een andere bron van onzekerheid is het overheidsbeleid. Maar liefst drie van de topvijfproblemen waarmee de LMN-bedrijfsleiders kampen, hebben te maken met de overheid. Het gaat dan om het bekomen van vergunningen en rechten, administratieve lasten en onzekerheid rond het beleid. Naast inkomen en beleid is ook grond een onzekere factor. Het verwerven van bijkomende grond blijkt voor vele bedrijfsleiders een moeilijke zaak.

5. Bijna elke bedrijfsleider ervaart een impact van de crisis en van prijsschommelingen, productierisico's en onzeker rendement van investeringen.

De absolute meerderheid van de LMN-bedrijfsleiders ervaart een gevoel van crisis. Hierbij speelt het tijdstip van de enquête vermoedelijk een rol. Bij de bevraging in januari 2012 zat het jaar 2011 nog fris in het geheugen: een bijzonder moeilijk jaar voor de meeste sectoren. De impact van de crisis reikt verder dan het bedrijf alleen: ook het sociale leven, het familieleven en de algemene gemoedstoestand ondervinden bij sommige bedrijfsleiders een impact. Het is een open deur dat risico's deel uitmaken van de uitoefening van het land- en tuinbouwberoep. Opvallend is dat prijsschommelingen, productierisico's en een onzeker rendement van investeringen door de bevroegde land- en tuinbouwers nog steeds worden ervaren als veel tot zeer veel invloed te hebben op de bedrijfsvoering.

6. Sparen en minder kosten worden bestempeld als de ultieme strategieën voor de toekomst.

Mogelijk speelt het crisisjaar 2011 een rol bij de keuze voor eerder behoudsgezinde strategieën als sparen, minder kosten maken en geen veranderingen doorvoeren. 6% van de bevroegde deelnemers overweegt zijn of haar bedrijf stop te zetten. Strategieën die zich eerder richten op de keten kunnen net geen een op de vijf bedrijfsleiders bekoren.

7. Schaalvergroting blijkt niet voor elke bedrijfsleider de strategie van de toekomst: noch voor het eigen bedrijf, noch voor de sector in het algemeen. Meer tevreden bedrijfsleiders hebben wel een voorkeur voor groei.

De LMN-bedrijfsleiders hebben een lichte voorkeur voor schaalvergroting in de land- en tuinbouwsector, maar een belangrijk deel spreekt zich hierover niet uit. Mogelijk wordt dat eerder gezien als een strategische keuze van de ondernemer zelf. Peilend naar die strategische keuze, stellen we vast dat ruim een derde van de bevroegde LMN-bedrijfsleiders schaalvergroting aangeeft als strategie voor de toekomst. Dat betekent dus dat twee derde die optie niet overweegt voor zijn of haar bedrijf.

In het algemeen beschouwd zien we dat hogere tevredenheid (met het leven en met het inkomen) samengaat met een voorkeur voor groei in de landbouw en ook voor groiegerichte strategieën. Slechtere prestaties op de sociale rechtvaardigheidsdimensie (crisis-, risico- en probleemgevoeligheid) gaan dan weer significant meer gepaard met risicomijdende strategieën.

8. Het landbouwincome als enige inkomensbron is voorbijgestreefd.

De land- en tuinbouwer die samen met zijn of haar partner het bedrijf voltijds uitbaat is anno 2012 niet het enige type. De helft van de bedrijfsleiders geeft aan een niet verwaarloosbaar aandeel van het gezinsinkomen buiten de landbouw te halen. Een op de vijf doet zelf andere betaalde arbeid buiten de landbouw.

9. Het land- en tuinbouwberoep, hoewel ondergewaardeerd, is van belang in de samenleving vanuit verschillende functies. Het vergt dan ook een flinke dosis ondernemerschap.

We plaatsen de mening van de LMN-deelnemers over hun sector t.o.v. de mening van de Vlaamse burgers in de VILT-enquête. Over het belang van land- en tuinbouw (economisch, ruimtelijk), maar tegelijkertijd ook over de onderwaardering hiervan, zijn de Vlaamse burgers en de bevroegde bedrijfsleiders het eens. Een ander punt van eensgezindheid is de nood aan ondernemerschap: de overgrote meerderheid erkent het belang van bijscholing en is ervan overtuigd dat een landbouwer een goed manager moet zijn. Succesvol ondernemen is

voor een behoorlijk deel van de bevroegde LMN-deelnemers dan ook een belangrijk positief aspect van hun beroep.

10. Sociaal isolement is beperkt tot een kleine minderheid, er zijn voldoende mogelijkheden tot het ontwikkelen en benutten van sociaal kapitaal.

De meeste LMN-bedrijfsleiders houden wekelijks tijd over om te spenderen aan sociale contacten, hobby's en eigen interesses. Die contacten kunnen bijdragen tot het opbouwen van sociaal kapitaal, net als lidmaatschap van bepaalde verenigingen. Beroepsorganisaties kennen een zeer grote aanhang, maar ook samenwerkingsverbanden zijn populair bij 40% van de bevroegde bedrijfsleiders. Een kleine minderheid kent een zwakker sociaal kapitaal en is mogelijk ook vatbaar voor sociaal isolement.

SOCIALE DUURZAAMHEID VOLGENS SECTOR, BEDRIJFSGROOTTE, LEEFTIJD, SCHOLINGSGRAAD

1. De bedrijfsleiders uit alle sectoren zijn even tevreden met hun leven. Er zijn wel verschillen tussen sectoren wat betreft bepaalde aspecten van sociale duurzaamheid zoals problemen, strategieën, waardering van het beroep, stress, werkdruk en sociaal kapitaal.

Een eerste vaststelling is dat er geen verschil is tussen de sectoren wat betreft de tevredenheid van de bedrijfsleiders met het leven in het algemeen. We vinden wel verschillen in indicatoren die mogelijk beïnvloed worden door het crisisjaar 2011. Het gaat dan voornamelijk over indicatoren gerelateerd aan de sociale rechtvaardigheidsdimensie zoals probleem- en crisisgevoeligheid, maar ook over stress.

Zo voelen de fruitteelt en groentesector op het moment van de enquête duidelijk de nasleep van 2011 op hun landbouwinkomen. Deze sectoren kennen een hogere gemiddelde stress- en crisisgevoeligheid en ondervinden bovendien vaker afzetproblemen. De EHEC-crisis speelt hierbij een rol. De intensieve veeteelt worstelt ook met het inkomen, maar de rendabiliteit staat in deze sector al enkele jaren onder druk. Verder valt de problematische situatie in de vleesveesector op. Die sector kampt met hoge stress en een beperkte leefbaarheid. De sierteelt, de melkveehouderij en akkerbouwsector doen het relatief gezien wat beter op de meeste indicatoren zoals stress en crisisgevoeligheid. De resultaten voor de gemengde bedrijven zijn minder uitgesproken.

Het verwerven van grond (met het oog op schaalvergroting) is een belangrijk probleem in de meeste sectoren, met de melkveehouderij op kop. Ook bij de vleesveesector merken we een duidelijke grondproblematiek. Bij de tuinbouw speelt deze grondproblematiek veel minder. Een opmerkelijke vaststelling voor de LMN-bedrijfsleiders uit de tuinbouw is dat zij minder vaak kiezen voor schaalvergroting. Bij de sierteelt is dat zelfs slechts een op de tien.

We stellen ook nog andere interessante verschillen vast tussen de sectoren. Zo richten de vleesveesector en de akkerbouw zich het vaakst tot alternatieve inkomsten en andere betaalde activiteiten en waarderen de fruit- en sierteelt en akkerbouw het meest het innovatieve in hun beroep. De werkdruk is het hoogst in de groentesector en in de sierteelt. De groentesector kent bovendien ook het minst arbeidsvreugde. Het sociaal kapitaal is volgens de indicator in de studie het meest ontwikkeld in de tuinbouwsector en minder in de vleesveesector en bij gemengde bedrijven.

2. Grote bedrijven zijn meer gericht op groei en ondernemerschap, kleine bedrijven zijn meer behoudsgezind.

Grote bedrijven zijn meer uitgesproken voor groei en tegen kleinschaligheid in de sector. Kleine bedrijven zijn meer verdeeld. Toch kiezen kleinere bedrijven - als het er op aankomt - significant vaker voor behoudsgezinde strategieën en grotere bedrijven voor groeistrategieën. Dat impliceert dat grotere bedrijven vaak ook zwaardere leningen moeten aangaan om hun groei te financieren, met een lagere solvabiliteit en meer zorgen rond schulden en inkomen tot gevolg. Bovendien voelen de bedrijfsleiders van grote bedrijven vaker een impact van de crisis op een aantal vlakken die eerder met familie en gezin te maken hebben (gezinsinkomen, familieleven), alsook op de contacten met leveranciers en afnemers. Toch zijn het de kleine bedrijven die vaker

aangeven te kampen met beperkte leefbaarheid. Kleinere bedrijven halen ook vaker andere inkomsten buiten de landbouw. Grote bedrijven kiezen dan weer meer voor contracten afsluiten. Bedrijfsleiders op grotere bedrijven zijn verder ook vaker lid van samenwerkingsverbanden en waarderen het succesvol ondernemerschap in hun beroep.

3. De jongste en oudste bedrijfsleiders zijn het meest tevreden met hun leven en kennen het minste stress. De jongste zijn meer gericht op groei, innoveren en ondernemen.

Er is een significant verband tussen bedrijfsgrootte en leeftijd. Vandaar dat een aantal van de bevindingen voor de jongere bedrijfsleiders (40 jaar of jonger) overeenkomen met bovenstaande bevindingen over grote bedrijven. Hetzelfde geldt voor de oudste bedrijfsleiders en kleine bedrijven. De jongere bedrijfsleiders zijn samen met de oudste leeftijdsgroep het meest tevreden en kennen het minste stress. Jongere bedrijfsleiders willen groeien en investeren en zijn dan ook meer uitgesproken tegen kleinschaligheid. De keerzijde van de medaille is dat (net zoals bij de grote bedrijven) dit gepaard gaat met meer kopzorgen over het inkomen, schulden en het verwerven van bijkomende grond. Mede daarom neemt deze leeftijdsgroep vaker een toevlucht tot sparen wanneer dat mogelijk is (t.o.v. de andere leeftijdscategorieën). Het zijn ook vooral de jongste bedrijfsleiders die succesvol ondernemen en innoveren als belangrijk aspecten ervaren. De oudste leeftijdsgroep kampt meer met beperkte leefbaarheid. Strategieën die meer voorkomen bij deze groep zijn geen veranderingen doorvoeren of het stopzetten van het bedrijf. De middelste leeftijdsgroepen kiezen meer voor kostenstrategieën.

4. Laaggeschoolde bedrijfsleiders hebben meer last van de crisis.

Lagergeschoolde bedrijfsleiders kampen gemiddeld met meer van de opgegeven problemen op hun bedrijf dan hogergeschoolde. Zij voelen ook frequenter een impact van de crisis op het gezinsinkomen en geven vaker aan dat hun bedrijf beperkt leefbaar is. Bovendien staat hun bedrijfsvoering ook meer onder invloed van prijsschommelingen.

AANBEVELINGEN

Voor het overheidsbeleid:

- ✓ het waarborgen van rechtszekerheid;
- ✓ land- en tuinbouwers bewustmaken van het belang van een goede strategie, mogelijke strategieën en risicobeheer;
- ✓ aandacht voor de mens achter de bedrijfsleider en dus de sociale problematiek in de land- en tuinbouwsector n.a.v. de crisis in bepaalde sectoren of bij bepaalde doelgroepen;
- ✓ aandacht voor vorming en opleiding;
- ✓ aandacht voor de leefbaarheid in de vleesveesector, ook bij de hervorming van de zoogkoeienpremie;
- ✓ aandacht voor de problematiek van grond.

Voor (verder) onderzoek:

- ✓ onderzoek rond de sociale situatie in de Vlaamse land- en tuinbouw;
- ✓ onderzoek naar de effecten van schaalvergroting;
- ✓ onderzoek naar het in kaart brengen van mogelijke bedrijfsstrategieën;
- ✓ herhaling van de studie binnen drie of vijf jaar om evoluties te meten en het conjunctuureffect uit te sluiten;
- ✓ vergelijkende studie met kmo's.

Voor het middenveld:

- ✓ belangrijke rol voor Boeren op een Kruispunt bij land- en tuinbouwers met sociale problemen;
- ✓ duidelijke communicatie over de verduurzaming van de land- en tuinbouwsector, want dat besef is nog niet in de publieke opinie doorgedrongen;
- ✓ bewustmaking over de nood aan een goede strategie en over de mogelijke strategieën.

1 INLEIDING

1.1 Aanleiding en probleemstelling

De aanleiding voor dit rapport was de opmaak van het Landbouwrapport 2012 (LARA 2012). Dit tweejaarlijkse, grootschalige naslagwerk over de Vlaamse land- en tuinbouwsector had duurzaamheid als rode draad. Duurzaamheid bestaat uit drie dimensies: de economische, ecologische en sociale dimensie. De afdeling Monitoring en Studie (AMS) van het Departement Landbouw en Visserij (Vlaamse overheid) heeft een degelijke expertise opgebouwd in het verzamelen van gegevens over de Vlaamse land- en tuinbouw voor de eerste twee dimensies. Mede dankzij het beheer van het Landbouwmonitoringnetwerk (LMN), een boekhoudnet met een 750-tal bedrijven, kan de afdeling rekenen op een schat aan informatie. Ook tot een aantal objectieve cijfers omtrent de sociale dimensie, zoals leeftijd van de bedrijfsleiders en opleiding, heeft de afdeling voldoende toegang.

Voor de opmaak van het LARA (Platteau *et al.*, 2012) was er echter behoefte aan een ruimere invulling van sociale duurzaamheid. Naast leeftijd, opleiding, etc. wilden we ook peilen naar de leefwereld en gedachten van de landbouwer zelf. Hoe denkt hij/ zij over bepaalde zaken, waar is hij /zij mee bezig zowel op het bedrijf als daarbuiten, hoe vult hij/zij de vrije tijd in, ...? Recente gegevens over de beroeps- én leefsituatie van de Vlaamse land- en tuinbouwers bleken beperkt en eerder versnipperd beschikbaar. Dat vormde een eerste datalacune.

Bovendien stelden Dessein *et al.* (2004) vast dat gegevens over waarden, gevoelens of normen ook nagenoeg onbestaande zijn op Vlaams niveau, zeker wat betreft de land- en tuinbouwer als mens (bv. geluk). Waarden, gevoelens en normen worden door Dessein *et al.* bestempeld als de subjectieve dimensie van sociale duurzaamheid. Het ontbreken van cijfers over subjectieve aspecten van sociale duurzaamheid buiten het beroep vormde dus een tweede datalacune.

Voor de invulling van die twee datalacunes grijpen we terug naar onderzoek van de jaren 90. Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999) bestudeerden het gedrag en de houding van de Belgische boer en boerin t.o.v. hun beroeps- en leefsituatie (cfr. datalacune 1). Houding werd daarbij gedefinieerd als "een constellatie van psychische processen met drie niveaus: denken (opvattingen), voelen (waardeoordelen) en streven (doeleinden)." In deze definitie vinden we de subjectieve dimensie terug, waarvan sprake bij Dessein *et al.* (2004) (cfr. datalacune 2). Deze twee studies zouden een oplossing kunnen vormen voor de twee datalacunes. Het enige wat echter ontbrak, was de link met sociale duurzaamheid. Die koppeling moest dus nog gemaakt worden.

1.2 Doelstelling

Het voorliggende onderzoek had als eerste doelstelling te onderzoeken in hoeverre een light update kon gemaakt worden van de twee studies uit de jaren 90 (Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999)) en op die manier de huidige datalacunes weg te werken. We toetsten daarom de beschreven aspecten in beide studies aan literatuur rond sociale duurzaamheid. Vervolgens organiseerden we een bevraging bij 711 LMN-bedrijfsleiders en verzamelden op die manier sociale data omtrent de beroeps- en leefsituatie van de land- en tuinbouwers.

De tweede doelstelling bestond erin om via de analyse van de bevraging een eerste indicatief antwoord te bieden op de vraag: hoe is het anno 2012 gesteld met de sociale duurzaamheid in de land- en tuinbouwsector? Naast een beschrijving van een aantal deelaspecten van sociale duurzaamheid, maakten we ook een aantal samengestelde indicatoren op, die vergeleken konden worden tussen bedrijven als een vorm van "score" op sociale duurzaamheid.

Tenslotte peilden we eveneens naar een aantal maatschappelijke trends. De voorbije dertig jaar is de land- en tuinbouwsector immers enorm geëvolueerd: toegenomen schaalvergroting, verduurzaming, verhoogde prijsvolatiliteit en concurrentie op wereldmarkten, verhoogde technologische ontwikkeling en innovatie, toegenomen belang van ondernemerschap en managementvaardigheden, verbreding, toegenomen integratie

en samenwerking in de keten, enz. In dit rapport vestigden we specifiek de aandacht op twee van deze tendensen: schaalvergroting en het belang van ondernemerschap en innovatie.

Twee belangrijke bemerkingen dienen te worden meegegeven om de bevindingen in deze studie goed te kaderen. Ten eerste moest de bevraging eenvoudig en pragmatisch blijven. Het huidige onderzoek vormt dus eerder een *light* update van de onderzoeken van de jaren 90. Dat impliceert dat evoluties moeilijk vast te stellen zijn en dat de lezer de uiteindelijke resultaten voorzichtig dient te interpreteren en te beschouwen als eerste indicaties van sociale duurzaamheid bij de LMN-deelnemers. Ten tweede worden de resultaten niet geëxtrapoleerd. De uitspraken zijn dus enkel geldig voor de steekproef en niet voor de land- en tuinbouw in Vlaanderen.

1.3 Onderzoeksvraag

De hoofdonderzoeksvraag luidt als volgt: "Hoe is het anno 2012 gesteld met de sociale duurzaamheid in de land- en tuinbouwsector, met als casestudie de sociale duurzaamheid bij de deelnemers van het LMN?" Deze onderzoeksvraag bestaat uit meerdere deelvragen.

1. Kunnen we komen tot een selectie van een aantal te onderzoeken aspecten van sociale duurzaamheid?

Zo ja:

A) Wat is de beschrijving van deze aspecten voor de LMN-bedrijfsleiders? Hoe denkt hij over bepaalde zaken m.b.t. de beroeps- en leefsituatie? Hoe gedraagt en voelt hij/zij zich?

B) Is er een verband tussen de aspecten van sociale duurzaamheid en bepaalde persoons- en bedrijfskenmerken?

C) Kunnen we hieruit indirect een aantal indicaties afleiden voor de houding t.o.v. schaalvergroting en t.o.v. ondernemerschap en innovatie?

2. Kunnen we sociale duurzaamheid beschrijven in een aantal indicatoren, samengesteld op basis van deelaspecten, die de vorm aannemen van een bepaalde "sociale" prestatie of score?

Zo ja:

A) Wat is de beschrijving van deze indicatoren voor de LMN-bedrijfsleiders?

B) Is er een verband tussen deze score-indicatoren en bepaalde persoons- en bedrijfskenmerken?

C) Zijn er interessante verbanden tussen de score-indicatoren en andere variabelen in de enquête?

1.4 Opbouw van het rapport

Het tweede hoofdstuk draait volledig rond de onderzoeksofzet en de operationalisering van het begrip sociale duurzaamheid in de land- en tuinbouwsector. Er wordt hierbij in eerste instantie nagegaan of de onderzochte aspecten in de studies van Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999) een link hebben met sociale duurzaamheid zoals beschreven in Dessein *et al.* (2004), Dessein & Nevens (2005) en Verdonck *et al.* (2011). Vervolgens wordt een aantal te onderzoeken aspecten van sociale duurzaamheid geselecteerd en bijhorende indicatoren. Hoofdstuk twee geeft verder nog een beschrijving van de steekproef, de bevraging en de methodologie.

De resultaten bestaan uit twee delen: een beschrijving van de belangrijkste bevindingen uit de bevraging, gekoppeld aan persoons- en bedrijfskenmerken (hoofdstuk drie) en de opmaak en beschrijving van een aantal

score-indicatoren voor sociale duurzaamheid (hoofdstuk vier). Hoofdstuk vijf bevat enkele concluderende bemerkingen en aanbevelingen.

2 ONDERZOEKSOPZET

2.1 Inleiding

Het eerste deel van dit hoofdstuk betreft een literatuurstudie om het concept sociale duurzaamheid te operationaliseren en te onderzoeken aspecten te selecteren. Het tweede deel gaat dieper in op de methodologie, de bevraging en de kenmerken van de steekproef.

2.2 Operationalisering van sociale duurzaamheid in de land- en tuinbouwsector

Een onderzoek naar sociale duurzaamheid vergt in de eerste plaats een afbakening van het begrip sociale duurzaamheid. Dessein *et al.* (2004) stellen dat de sociale aspecten van duurzaamheid vooral een kwestie zijn van vele neuzen die in verschillende richtingen wijzen. We gaan bijgevolg niet op zoek naar een definitie, maar eerder naar een richtlijn, een richtinggevend kader voor mogelijke te onderzoeken aspecten. Deze richtlijn voor de selectie van aspecten zorgt er voor dat we ondanks de eenvoudige en beperkte bevraging toch een indicatie kunnen geven over het globale beeld van sociale duurzaamheid bij de LMN-bedrijfsleiders.

Voor de opmaak van een pragmatische richtlijn voor te onderzoeken aspecten starten we met de indeling van sociale duurzaamheid in vier dimensies die elk andere te onderzoeken thema's met zich meebrengen. Daarna bespreken we de drie verschillende discoursen van waaruit naar sociale duurzaamheid in de land- en tuinbouw kan worden gekeken. Deze discoursen beïnvloeden, en worden beïnvloed door de posities die groepen mensen ten opzichte van maatschappelijke onderwerpen als duurzame landbouw en rurale gebieden innemen. Tenslotte werpen we een blik op twee onderzoeksagenda's voor sociale duurzaamheid die door de samenleving zelf werden ingevuld in Dessein & Nevens (2005) en Verdonck *et al.* (2011). Dat alles wordt besproken in 2.2.1 en mondt uit in een richtlijn voor te onderzoeken aspecten van sociale duurzaamheid. Vanuit deze achtergrond werpen we in 2.2.2 een blik op de aspecten die in de twee sociologische onderzoeken uit de jaren 90 (Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999)) aan bod kwamen en toetsen we deze aspecten aan de richtlijn en de onderzoeksagenda's. Op die manier bepalen we of vanuit sociale duurzaamheidsoogpunt relevante aspecten onderzocht werden. In 2.2.3 brengen we alles samen in een eigen selectie van te onderzoeken aspecten.

Interessant aan deze bespreking zijn de twee sociologische stromingen die weerspiegeld worden: Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999) volgen de positivistische methode, Dessein & Nevens (2005) en Verdonck *et al.* (2011) volgen de interpretatieve methode. De gekozen methode heeft een effect op de manier waarop een bepaald probleem benaderd wordt en de manier waarop het onderzoek wordt opgezet. Bij de positivistische methode gaat men ervan uit dat de sociale realiteit objectief te beschrijven valt, waarbij vooral gebruik gemaakt wordt van vooraf gedefinieerde begrippen en concepten die dan empirisch en statistisch getoetst worden. De interpretatieve methode gaat niet uit van één bepaalde definitie, maar biedt ruimte voor verschillende betekenissen en interpretaties waarbij het uiteindelijk de respondent zelf is die invulling geeft. Objectieve en subjectieve invullingen lopen door elkaar (Verdonck *et al.*, 2011).

2.2.1 Een richtlijn voor te onderzoeken aspecten van sociale duurzaamheid

2.2.1.1 Dimensies van sociale duurzaamheid

Dessein *et al.* (2004) ordenen het containerbegrip sociale duurzaamheid in vier dimensies: de sociale rechtvaardigheidsdimensie (1), de sociaal – economische dimensie (2), de sociaal – culturele dimensie (3) en de psychosociale en gezondheidsdimensie (4). De eerste en de vierde dimensie zijn vooral met het individu verbonden, de tweede en de derde met de gemeenschap (lokaal of ruimer "de samenleving") waar het individu deel van uitmaakt (Dessein *et al.*, 2004).

De sociale rechtvaardigheidsdimensie gaat uit van de vaststelling dat land- en tuinbouwers zijn 'achtergesteld' t.o.v. andere groepen in de maatschappij. Deze dimensie behandelt thema's als inkomen, woonaanbod en -comfort, participatie aan de arbeidsmarkt, voorzieningen en toegang tot dienstverlening, mobiliteit, sociale zekerheid, sociaal statuut en rechtszekerheid (Dessein *et al.*, 2004).

De economische prestaties van het bedrijf en het ondernemerschap en het effect van sociale aspecten hierop staan centraal bij de sociaal-economische dimensie. Sociaal kapitaal is een kernbegrip in deze benadering. De aspecten die als belangrijke thema's worden ervaren zijn dan ook nauw verbonden met sociaal kapitaal: de mate en manier van integratie van land- en tuinbouwergezinnen in het sociaal weefsel van de gemeenschap waarin ze wonen, het vertrouwen van land- en tuinbouwers in instituties zoals de overheid of het gerecht, de hoeveelheid en kwaliteit van formele en informele netwerken waartoe men behoort, de mate van deelname in besluitvormingsorganen zoals gemeenteraad, de mate van samenwerking tussen land- en tuinbouwers of tussen land- en tuinbouwers en andere belanghebbenden zoals gemeenten, natuurverenigingen of plattelandsgebruikers, de mate waarin informatiestromen alle belanghebbenden bereiken (Dessein *et al.*, 2004).

De sociaal-culturele invalshoek plaatst het individu in de gemeenschap waarin hij of zij leeft en/of werkt. Hierbij staan culturele waarden en verwachtingen centraal van waaruit sociale structuren vorm krijgen. De culturele dimensie creëert verwachtingen aangaande de culturele eigenheid en identiteit van gemeenschappen. Wat verwachten de verschillende gemeenschappen in de samenleving over de beleving van waarden en normen bij land- en tuinbouwerbevolking? Wat verwachten de land- en tuinbouwers zelf? En de medebewoners op het platteland? Krijgt men voldoende kansen om specifieke waarden waar men belang aan hecht, te beleven? (Dessein *et al.*, 2004)

Ten slotte is er nog de vierde dimensie die focust op het individuele lichamelijk en psychisch welzijn. De psychosociale en gezondheidsdimensie behandelt thema's als stress en veiligheid en gezondheid op het werk.

Samengevat: een onderzoek naar sociale duurzaamheid in de land- en tuinbouwsector moet aspecten behandelen uit elk van de vier verschillende dimensies van sociale duurzaamheid.

2.2.1.2 Discours over sociale duurzaamheid

Verdonck *et al.* (2011) geven aan dat er vanuit verschillende discoursen naar sociale duurzaamheid kan worden gekeken, wat aanleiding geeft tot andere thema's, onderzoeksvragen, problemen en oplossingen. De studie maakt gebruik van de drie discoursen van Frouws (1998): het agri-ruralistische, het utilitaristische en het hedonistische discours (zie tabel 1).

Het agri-ruralistische discours stelt het behoud van de landbouw en het platteland in zijn huidige vorm centraal (Frouws, 1998). Vooral uitspraken van de respondenten die zeer sterk verbonden zijn aan de landbouwsector of zelf actieve landbouwers zijn, kunnen binnen dit discours worden gesitueerd.

Het utilitaristische discours focust bijna uitsluitend op de economische dimensie van de landbouwsector. Frouws (1998) en Hermans *et al.* (2009) verwijzen naar de sterk neoliberale invalshoek. (Frouws, 1998; Hermans *et al.*, 2009 in: Verdonck *et al.*, 2011).

Het hedonistische discours staat voor een netwerkbenadering van rurale ontwikkeling, die lokale en regionale actoren van binnen en buiten de landbouwsector en het platteland samenbrengt. Landbouwers en plattelandsbewoners worden slechts gezien als een van de vele actoren die betrokken zijn. Cultuur speelt hierin een belangrijke rol (Frouws, 1998; Hermans *et al.*, 2009 in: Verdonck *et al.*, 2011).

Verdonck *et al.* (2011) stellen dat de vraag naar sociale aspecten op het individueel, het gezins- en bedrijfsniveau past binnen het agri-ruralistisch discours. Aangezien het voorliggende rapport de landbouwer van het LMN, zijn gezin en bedrijf en de beroeps- en leefsituatie anno 2012 voornamelijk als onderwerp heeft, wordt in het onderzoek hoofdzakelijk een agri-ruralistisch discours gehanteerd wat betreft topics, vragen en antwoorden.

Samengevat: een onderzoek naar sociale duurzaamheid moet rekening houden met de drie discoursen over sociale duurzaamheid in de land- en tuinbouwsector.

Tabel 1: De drie discourses

Discours	Ontologie	Agentschap	Motivatie	Natuurlijke relaties
	<i>Op welke entiteiten ligt de focus?</i>	<i>Wie heeft de meeste capaciteit om te handelen?</i>	<i>Belangrijkste redenen om te handelen?</i>	<i>Primaire relaties tussen entiteiten</i>
Agri-Ruralistisch	Landbouwers (en hun familie)	Landbouwsector en de staat	Traditionele waarden	Landbouwer als behoeder van natuur en landschap
Utilitaristisch	Consumenten en producenten	Markt-actoren, ondernemingen en lokale overheden	Materieel eigenbelang	Marktrelaties, natuur en landschap als productieve waardes
Hedonistisch	Toeristen, stedelingen, dieren	Netwerken van verschillende landbouw en niet-landbouwactoren	Plezier zoeken, zelfvoldoening	Natuur en bio-diversiteit hebben intrinsieke waarde, onderlinge overeenkomst

Bron: Verdonck *et al.* (2011)

2.2.1.3 Een onderzoeksagenda voor sociale duurzaamheid: invulling door de samenleving

Dessein & Nevens (2005) en Verdonck *et al.* (2011) stelden via interviews onderzoeksagenda's op volgens de interpretatieve methode in de sociologie. De respondenten gaven zelf vorm aan het concept sociale duurzaamheid zonder vooraf opgelegde definities.

Via rondetafels en gesprekken met experts lieten Dessein & Nevens (2005) de samenleving zelf de vier dimensies van sociale duurzaamheid invullen, wat resulteerde in tien kernthema's voor sociale duurzaamheid: (1) beroepstrots, (2) inkomen, (3) zorg en (4) beslissingsruimte (individu), (5) leefbaarheid van de lokale leefgemeenschap, (6) de verbondenheid met de lokale gemeenschap en (7) het sociaal kapitaal (gemeenschapsthema's) en (8) het imago van de landbouw, (9) de zelfvoorziening van de landbouw, en (10) de relatie tussen landbouw en ruimtegebruik (brede samenleving) (Dessein & Nevens, 2005).

Ook Verdonck *et al.* (2011) maakten via diepte-interviews van experts een onderzoeksagenda op voor het onderzoek naar sociale aspecten van duurzaamheid. De diepte-interviews resulteerden in zes clusters van te onderzoeken thema's: duurzaamheidsconcept, stadsgewest Vlaanderen, landbouwer en landbouwbedrijf, maatschappij, voeding en keten, beleid en instituties. Voor het voorliggende onderzoek zijn vooral de onderzoekstopics binnen de cluster landbouwer en landbouwbedrijf interessant. Het gaat om: (1) duurzame bedrijfsmodellen (bv. schaalvergroting, strategieën), (2) risico's, (3) eerlijk inkomen, (4) werknemers in de landbouw (arbeid), (5) sociale problemen (bv. sociaal isolement), (6) overname en stoppen, (7) partnerrelatie, (8) de genen van de landbouwer (bv. beroepstrots) en (9) de skills van de landbouwer.

2.2.1.4 Besluit: richtlijn voor te onderzoeken sociale aspecten

Bovenstaande invullingen van sociale aspecten bieden volgende **richtlijn** voor de voorliggende studie:

Een onderzoek naar sociale duurzaamheid moet aspecten onderzoeken van elk van de vier verschillende dimensies van sociale duurzaamheid (sociale rechtvaardigheid, sociaal-economisch, sociaal-cultureel en psychosociaal-gezondheid), rekening houdend met de verschillende discourses (agri-ruralistisch, utilitaristisch en hedonistisch) in de samenleving en de verschillende onderzoeksagenda's.

2.2.2 Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999): link met sociale duurzaamheid?

2.2.2.1 Beschrijving onderzoek

In 1996 publiceerden Everaet & Lenders de studie "Wat denkt de boer erover? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgische bedrijfsleiders tegenover hun beroepssituatie" binnen het toenmalige Landbouw-Economisch Instituut (L.E.I.). In 1999 volgde de publicatie van een sociologisch onderzoek van de leefsituatie van de boerin door het Centrum voor Landbouweconomie (CLE-CEA) met als titel "De boerin tussen vrijheid en gebondenheid: resultaten van een sociologisch onderzoek" (Everaet, 1999).

Beide studies kaderden in de positivistische traditie binnen de sociologie. Er is hierbij dus geen ruimte voor interpretatie, betekenis en context, terwijl dat bij de interpretatieve methode wel het geval is (zie 2.2.1). De twee studies gingen uit van de wijzigende en gewijzigde omgeving, de toegenomen onzekerheid en instabiliteit en onderzochten vervolgens wat de houding is van de Belgische boer of boerin t.o.v. hun beroeps- en leefsituatie binnen deze omgeving. Het doel was om de toenmalige beroeps- en leefsituatie van de boeren en boerinnen zo goed mogelijk te beschrijven aan de hand van zoveel mogelijk aspecten. Op die manier wilden de onderzoekers een aantal empirische indicaties krijgen van de situatie en een algemeen beeld vormen (Everaet & Lenders, 1996).

De beroepssituatie van de boer werd in Everaet & Lenders (1996) beschreven aan de hand van een aantal aspecten m.b.t. landbouw in het algemeen (functies landbouw, oorzaken problemen, structurele veranderingen), het eigen bedrijf (contact met voorlichting, inkomen, bedrijfsstijlen, beroepsmotivatie, verwachtingen, ...), de landbouworganisaties, de overheid en het leefmilieu. De leefsituatie van de boerin werd beschreven aan de hand van aspecten m.b.t. de volgende leefgebieden: vrije tijd (duur, besteding, wensen en verwachtingen), gezin en huishouden (arbeidsduur, hulp, rol van de man, medezeggenschap), buitenhuisactiviteit (aantal, motivatie, wensen en verwachtingen) en het bedrijf (participatie en medezeggenschap). Tevredenheid en positieve en negatieve aspecten werden eveneens onderzocht. Het onderzoek naar de leefsituatie van de boerin omvatte ook een luik over het effect van de (gewijzigde) omgeving op de psychische belasting van de boerin (stress).

2.2.2.2 Link met sociale duurzaamheid volgens de richtlijn

Indien we de aspecten in Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999) toetsen aan de richtlijn bepaald in 2.2.1.4. van dit hoofdstuk, vinden we daarin de vier verschillende dimensies in meer of mindere mate terug, alsook de aspecten van de onderzoeksagenda zoals door de samenleving ingevuld. Het discours was voornamelijk agri-ruralistisch, maar we vinden ook hier en daar de andere twee discoursen terug. Beroepsorganisaties, verenigingen en strategieën kunnen we plaatsen onder de sociaal-economische dimensie en de vragen rond beroepsmotivatie onder de culturele dimensie. Vragen rond arbeid, inkomen, problemen, etc. vallen onder de sociale rechtvaardigheidsdimensie. Vragen over stress en tevredenheid horen dan weer thuis onder de psychosociale en gezondheidsdimensie. Beide studies uit de jaren 90 onderzochten dus vanuit sociaal duurzaamheidsoogpunt relevante aspecten en kunnen bijgevolg dienen als vertrekpunt voor het huidige rapport. Het is niet de bedoeling om de resultaten van de huidige studie te vergelijken met de onderzoeksresultaten uit de jaren 90.

2.2.3 Van dimensies en discours naar te onderzoeken aspecten van sociale duurzaamheid

In deze paragraaf brengen we bovenstaande bevindingen samen om een beperkte selectie te maken van te onderzoeken aspecten van sociale duurzaamheid voor het huidige rapport. Tabel 2 biedt een overzicht van deze te onderzoeken aspecten. We starten met de selectie van de niveaus die we wensen te onderzoeken. Dit onderscheid in niveaus is ingevoerd om enige structuur te scheppen in de aspecten en de onderzoeksresultaten. We gaan uit van de volgende drie niveaus: het individu, het bedrijf en de omgeving (zie ook Dessein & Nevens, 2005). Per niveau wordt een aantal sociale aspecten geselecteerd uit de reeds besproken studies Everaet & Lenders (1996), Everaet (1999), Dessein et al. (2004), Dessein & Nevens (2005) en Verdonck et al. (2011), waarbij erover gewaakt wordt dat alle dimensies van sociale duurzaamheid en alle discoursen vertegenwoordigd zijn. De selectie omvat: beroepsmotivatie, bedrijfsstrategieën, problemen op het bedrijf, arbeid, vrije tijd (en het sociaal isolement), inkomen, sociaal kapitaal (netwerken), risico's en crisis, tevredenheid en geluk, stress en imago van de land- en tuinbouw.

Linken we deze aspecten aan de eerder bepaalde niveaus, dimensies en discoursen dan krijgen we het schematisch overzicht opgenomen in tabel 2. Dit betreft een eigen indeling met het oog op dit onderzoek. Naast deze aspecten zijn er ook twee meer horizontale thema's die we trachten af te leiden uit de aspecten: houding t.o.v. (1) schaalvergroting en (2) innovatie en ondernemerschap. Dat komt overeen met deel 1 C. van de onderzoeksvraag.

Tabel 2: Aspecten, dimensies, discours

Niveau	Aspecten	Dimensie	Discours	
1. Het individu	De land- en tuinbouwer werkt vanuit een bepaalde beroepsmotivatie.	Arbeid	AR	
		Beroepsmotivatie	AR/HED	
	De vrije tijd, het leven van de land- en tuinbouwer naast het beroep: de hobby's, de sociale contacten, de contacten met de familie.	Vrije tijd	SE/PG	AR
	Het welzijn van de land- en tuinbouwer: het geluk en de tevredenheid en zijn/haar stressgevoeligheid.	Stress	PG	HED
		Tevredenheid en geluk	PG	HED
2. Het bedrijf	Met welke problemen en uitdagingen kampt het land- of tuinbouwbedrijf?	Problemen op het bedrijf	AR	
	Welke strategieën kiest de land- en tuinbouwer om toekomstige uitdagingen aan te gaan?	Bedrijfsstrategieën	AR/UT	
	De land- en tuinbouwer heeft een bepaalde inkomens tevredenheid en wenst al dan niet het inkomen op bepaalde manieren te versterken.	Inkomen	AR	
3. De omgeving	In hoeverre zet de land- en tuinbouwer zijn/haar sociaal kapitaal in, is hij/zij lid van professionele verenigingen, heeft hij/zij sociale contacten	Sociaal kapitaal	UT/HED	
	De land- en tuinbouwer opereert in een samenleving die een bepaald beeld heeft van de land- en tuinbouw en heeft zelf ook een beeld van zijn/haar sector.	Imago van de land- en tuinbouw	HED	
	In hoeverre kampt de land- en tuinbouwer met externe risico's en crisissen en voelt hij/zij een impact van de crisis?	Risico's	AR	
		Crisis	AR	
Horizontale thema's	Schaalvergroting, ondernemerschap en innovatie			

SR= sociale rechtvaardigheid

AR= agri-ruralistisch

SE= sociaal-economisch

HED= hedonistisch

PG= psychosociaal en gezondheid

UT= utilitaristisch

SC = sociaal-culturele dimensie

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van eigen inschattingen (Dessein et al., 2004 & Verdonck et al., 2011)

Hoewel het huidige onderzoek in zekere zin bekeken kan worden als een *light*-update van de twee positivistische studies van Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999), zit het verschil o.a. in de link die we hebben gelegd met sociale duurzaamheid en met de interpretatieve methode:

- (1) Door de te onderzoeken aspecten te toetsen aan eerder gepubliceerde onderzoeksagenda's vanuit de interpretatieve methode, waardoor we in grote mate werken met aspecten die via invulling door de samenleving zelf als belangrijk werden bevonden.
- (2) Door de aspecten van de beroeps- en leefsituatie van de land- en tuinbouwer te koppelen aan de vier verschillende dimensies van sociale duurzaamheid. We hebben ervoor gezorgd dat alle dimensies van sociale duurzaamheid aan bod komen en ook een mix van discoursen, zij het met grote nadruk op het agri-ruralistische discours.

Een ander verschil is dat we empirische indicaties zoeken voor de impact van de omgeving. Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999) namen de gewijzigde omgeving en onzekerheid als uitgangspunt en dus als gegeven.

We gaan ervan uit dat het antwoord op de volgende vraag ons een eerste, zij het gedeeltelijke, empirische inschatting biedt van de sociale duurzaamheid bij de LMN-deelnemers: wat zijn de gedragingen, de opvattingen en de gevoelens van de LMN-landbouwer anno 2012 m.b.t. arbeid, beroepsmotivatie, vrije tijd, stress, tevredenheid en geluk (het individu), problemen, strategieën en inkomen (het bedrijf), sociaal kapitaal, imago, risico's en crisis (de omgeving)? Dat betekent ook dat we veronderstellen dat de persoons- en bedrijfskenmerken die hiermee verband houden ons een eerste empirische indicatie geven voor de factoren die samenhangen met de sociale duurzaamheid.

2.2.4 Van te onderzoeken aspecten van sociale duurzaamheid naar deelaspecten en indicatoren

Tot dusver zijn we nog niet dieper ingegaan op de invulling van de geselecteerde sociale aspecten zelf. Wat verstaan we onder beroepsmotivatie, wat is interessant inzake vrije tijd? In deze paragraaf diepen we de aspecten opgelijst in tabel 2 verder uit en bepalen we een beperkt aantal interessante, te bevragen deelaspecten en indicatoren. Inspiratie voor deelaspecten (en ook voor enquêtevragen) haalden we grotendeels uit een korte literatuurstudie van eerder gepubliceerde enquêtes. Tabel 3 geeft een korte omschrijving van de gebruikte studies. Voor elk van de tien aspecten uit tabel 2 bespreken we vervolgens de resultaten van de literatuurstudie. Vanuit de sociale aspecten en deelaspecten worden dan mogelijke indicatoren gedefinieerd waarvan we veronderstellen dat zij een eerste beeld geven van een bepaald sociaal aspect. Alle indicatoren tezamen beschouwd geven dan een eerste indicatie van de beroeps- en leefsituatie van de LMN-bedrijfsleiders en op een hoger abstractieniveau van de sociale duurzaamheid. Net zoals de bevraging werden ook de indicatoren opgesteld vanuit een pragmatische aanpak.

Tabel 3: Overzicht literatuurstudie

Bronverwijzing	Omschrijving studie
Vandenbergh <i>et al.</i> (2007)	Zorgen voor jezelf in de land- en tuinbouw: informatieve brochure over stress inclusief zelftesten.
Calus <i>et al.</i> (2010)	Via een ruim opgezette enquête wordt gepeild naar de motivatie en de ervaren problemen bij stopzetting of overname van de landbouwbedrijven. Dat maakt het mogelijk om verschillende drijfveren binnen de verschillende scenario's (wijken, blijven, intreding) aan te duiden en ook het sociale aspect van bedrijfsbeëindiging of -continuering in rekening te brengen. In de enquête werden volgende aspecten opgenomen: algemene informatie over bedrijfsleider, algemene informatie over het bedrijf, specifieke problemen op het bedrijf, info over grondgebruik, arbeid, productierechten, infrastructuur, bedrijfsopvolging, sociale aspecten (familiale contacten, familiale problemen, sociale contacten, eenzaamheid, financiële situatie). Telkens wordt er gevraagd of dit aspect na het wijken, verbeterd, constant gebleven of verslechterd is voor zowel bedrijfsleider als de partner.
Dessein <i>et al.</i> (2004) Dessein & Nevens (2005)	Zie 2.2.1.3
EQLS (2009)	Sinds 2003 peilt de Europese Levenskwaliteit Enquête (EQLS) om de vier jaar naar aspecten als arbeid, inkomen, opleiding, huisvesting, familie, gezondheid en levensvoldoening in 28 landen. Deze enquête is een initiatief van het Europese agentschap Eurofound, de Europese Stichting tot verbetering van de levens- en arbeidsomstandigheden. Deze enquête gaat niet specifiek over de land- en tuinbouw.
Everaet & Lenders (1996) Everaet (1999)	Zie 2.2.2
Coulier <i>et al.</i> (2011), Gavilán & Van Gijsegem (2012)	AMS publiceert tweejaarlijks een conjunctuurindex voor de Vlaamse land- en tuinbouwsector op basis van een bevraging bij het LMN.
Landbouwkrediet (2011)	Landbouwkrediet publiceert jaarlijks een vertrouwensindex via een telefonische enquête bij een representatieve steekproef van Belgische landbouwers tussen 18 en 65 jaar. Er wordt een afzonderlijke vertrouwensindex opgesteld voor Vlaanderen en Wallonië. Deze opiniepeiling is gebaseerd op een vragenlijst met een twintigtal vragen, waarvan zes specifieke vragen gebruikt worden om de vertrouwensindex te berekenen. Bijkomende vragen brengen de actualiteit en de meest recente trends binnen de land- en tuinbouwsector in kaart. Deze vragen gaan o.a. over de risico's, werkorganisatie, gezinsinkomen, samenwerking en toekomstvooruitzichten.
VILT (2012)	Het Vlaams Infocentrum Land- en Tuinbouw (VILT vzw) publiceert om de vijf jaar een imago-studie op basis van een enquête bij een steekproef van de Vlaamse bevolking die in 2002 random werd geselecteerd en sindsdien behouden is.

2.2.4.1 Arbeid

Everaet (1999) focust op arbeid op het bedrijf, niet-agrarische arbeid en huishoudelijke arbeid: het percentage totale arbeidstijd besteed aan bedrijfstaken (onderscheid normale en piekperiode), het nevenberoep, verwachtingen rond arbeidstijd op het bedrijf, het percentage totale arbeidstijd besteed aan huishoudelijke en gezinstaken en het al dan niet hebben van hulp hierbij, het soort huishoudelijke taken, het meewerken van de echtgenoot in het huishouden en de wensen hierover, de verwachtingen en wensen rond tijdsbesteding huishoudelijk of niet-agrarisch werk en ervaring rond het belang van het huishoudelijk of niet-agrarisch werk, de redenen voor andere beroepsactiviteit, het voltijds-deeltijds uitoefenen van een niet-landbouwberoepsactiviteit.

Calus *et al.* (2010) nemen volgende arbeidsaspecten onder de loep: het aantal voltijdse en familiale arbeidskrachten, hoofdberoep versus nevenberoep, deeltijds of voltijds op het bedrijf versus deeltijds of voltijds buitenshuisarbeid en het type arbeid na wijken.

2.2.4.2 Vrije tijd

Everaet (1999) bekijkt verschillende deelaspecten van vrije tijd: de beschikbare vrije tijd per dag, de meest voorkomende vrije tijdsbezigheden, het aantal keer vakantie de voorbije drie jaar, de tevredenheid met de hoeveelheid vrije tijd, wensen wat betreft uren vrije tijd en soort activiteiten, verwachtingen t.a.v. en belang van vrije tijd. Daarnaast peilt Everaet (1999) naar de aansluiting bij verschillende soorten verenigingen.

Calus *et al.* (2010) onderzoeken of bepaalde sociale aspecten na het wijken bij bedrijfsleiders veranderd zijn. Het gaat o.a. om familiale en sociale contacten. Een van de vragen binnen EQLS (2009) handelt over de gewenste tijdsbesteding aan vrije tijdsactiviteiten als familiale contacten, niet-familiale contacten, eigen hobby's of interesses, vrijwilligerswerk of politieke activiteiten.

2.2.4.3 Beroepsmotivatie

Everaet & Lenders (1996) peilen naar de beroepsmotivatie door te vragen naar het belangrijkste aspect bij het uitoefenen van het beroep. Deze aspecten worden geclusterd tot vier functies van het beroep die leiden tot waardering voor het beroep: de instrumentele functie (het beroep leidt tot een bepaald doel, bv. inkomen), de expressieve functie (beroep biedt mogelijkheden tot zelfontplooiing), de sociale functie (beroep biedt toegang tot sociale contacten) en de ecologische functie (beroep biedt mogelijkheid tot leven in een gezonde en natuurlijke omgeving). Everaet (1999) maakt gebruik van een open vraag om te peilen naar de positieve en negatieve aspecten van het landbouwberoep.

Bij de vertrouwensindex van Landbouwkrediet behandelt een van de vragen de aanbeveling van het beroep aan anderen (Landbouwkrediet, 2011).

Het onderzoek van Dessein & Nevens (2005) nam via diepte-interviews bij dertig respondenten uit de Vlaamse land- en tuinbouwsector de beroepstrots onder de loep. In de studie wordt beroepstrots gedefinieerd als "de fierheid die voortkomt uit de ruime professionele omgeving van het individu". De auteurs wijzen erop dat een strikte aflijning van beroepstrots niet mogelijk is, zeker niet bij land- en tuinbouwers, omdat de professionele context en andere levenssferen vaak met elkaar verweven zijn. Beroepstrots is volgens hen dan ook niet te begrijpen met een paar eenvoudige vragen. Daarom ook dat er geen objectieve meting plaats vindt van de mate waarin de vermelde aspecten positief of negatief worden beleefd door de respondenten. Het was aan de respondenten om beroepsfierheid vorm te geven. Het resultaat van het onderzoek is een synthese van vierentwintig vaak erg uiteenlopende componenten die beroepsfierheid meestal positief beïnvloeden.

Een andere indeling die gebruikt kan worden voor de verschillende aspecten van waardering van het landbouwberoep, zijn de elf waardenclusters zoals deze door Dessein *et al.* (2004) gedefinieerd werden. Deze elf waardetypes impliceren niet dat iedereen deze waarden belangrijk vindt, wel dat de waarden van elk individueel waardepatroon binnen deze elf types te situeren zijn.

2.2.4.4 Stress

Everaet (1999) volgt het Hill-model (1949) als leidraad om stress te onderzoeken. Dit model kent volgende belangrijke factoren: de stressoren (bronnen van stress), het weerstandsvermogen, de stressgevoeligheid en de effecten.

In Vandenberghe *et al.* (2007) (vanuit Agricall, waarvan de taken ondertussen gedeeltelijk zijn opgenomen binnen Boeren op een Kruispunt vzw) worden land- en tuinbouwers via vier zelf-testen bewust gemaakt van hun situatie wat betreft stress. Deze vier behandelen respectievelijk het stressniveau (hoeveel stress ervaart men in zijn/haar job), de stress-signalen (fysieke en psychologische symptomen van stress), stresserende levensgebeurtenissen en het omgaan met moeilijkheden, wat overeenkomt met de vier factoren uit het Hill-model.

EQLS (2007) peilt in de enquête naar levenskwaliteit o.a. naar de gemoedstoestand van de respondenten. Dat biedt een inschatting voor eventuele stress-signalen.

2.2.4.5 Tevredenheid en geluk

Tevredenheid en geluk zijn twee aspecten die in EQLS (2009) bevraagd worden met een score. Ook Everaet (1999) onderzoekt de tevredenheid van de "boerinnen" op vier verschillende vlakken: financieel-economische situatie, huishouden en gezinssituatie, arbeidssituatie en vrije tijd.

2.2.4.6 Problemen op het bedrijf

Calus *et al.* (2010) peilen naar de problemen op het bedrijf bij blijvers en bij wijkers. Bij blijvers informeert men meer bepaald naar problemen in het verleden, het heden en de toekomst. In de tweejaarlijkse conjunctuurenquête van AMS wordt ook gepeild naar de belangrijkste belemmeringen.

2.2.4.7 Bedrijfsstrategieën

Everaet & Lenders (1996) peilen in hun onderzoek naar algemene (bereidheid tot bezuinigen en tot investeren) en bijzondere, meer concrete inkomensstrategieën (bv. samenwerking, diversificatie, loonwerk, enz.). Daarbij aansluitend wordt ook gevraagd tot welke van vier bedrijfstijlen de respondenten zich het meest rekenen: de fijnregelaar (via toewijding en vakmanschap zorgen voor goede opbrengst), de kostenbespaarder, de groeier, de arbeidsbespaarder (via verhoging mechanisatie). Voor de volledigheid werd ook nog "de uitboller" toegevoegd, voor wie economische uitbating van het bedrijf niet meer centraal staat en die aan uitbollen denkt.

Landbouwkrediet (2011) bevraagt de investeringsplannen, alsook de strategieën om zich te beschermen tegen allerhande risico's. De mogelijke strategieën concentreren zich voornamelijk rond verzekeringen en spreiding van risico's, maar gaan ook over contracten. In de tweejaarlijkse conjunctuurenquête van AMS wordt gepeild naar de geplande investeringen.

2.2.4.8 Inkomen

Het inkomen in de land- en tuinbouwsector kan verschillende betekenissen hebben: het kan gaan over het gezinsinkomen, het netto bedrijfsinkomen, het familiaal arbeidsinkomen, enz. Everaet & Lenders (1996) bevragen de tevredenheid over het bereikte bedrijfsinkomen en de inkomensverwachtingen. Inkomen komt ook aan bod in Everaet (1999) en meer bepaald over het al dan niet voldoende zijn van het gezinsinkomen om van te leven, de verwachtingen m.b.t. het bedrijfsinkomen en problemen met afbetalingen.

Landbouwkrediet (2011) peilt naar factoren die het bedrijfsinkomen beïnvloeden, liquiditeitsproblemen en de samenstelling van het gezinsinkomen. EQLS (2009) peilt naar verschillende aspecten van het inkomen: of het voldoende is om bepaalde (luxe-)zaken te veroorloven, betalingsmoeilijkheden, gemak om eindjes aan elkaar te knopen, financiële lasten, bronnen van inkomsten en het netto-inkomen per maand.

2.2.4.9 Sociaal kapitaal

Sociaal kapitaal staat centraal bij de sociaal-economische dimensie van sociale duurzaamheid (zie ook 2.1.1 van dit hoofdstuk) en is een begrip dat een enorme opkomst heeft gekend in de sociale en economische wetenschappen. Dessein *et al.* (2004) diepen het begrip verder uit en komen tot de vaststelling dat er geen eenduidigheid is over de invulling van het concept, maar dat er wel twee stromingen te onderscheiden zijn: sociaal kapitaal als maatschappelijke hulpbron voor collectieve acties en als productiemiddel voor individuele actie. Dat laatste past binnen het utilitaristische discours en de sociaal-economische dimensie: sociaal kapitaal inzetten voor een duidelijk economische meerwaarde.

Dat vinden we ook terug bij de definitie van Lin (2001) van sociaal kapitaal die wordt geciteerd in Dessein *et al.* (2004): *“investment in social relations with expected returns”*.

Meer in het algemeen, los van discoursen en definities, komen drie kenwoorden altijd terug in de literatuur rond sociaal kapitaal: vertrouwen, reciprociteit en netwerken. Netwerken zijn erg belangrijk voor het ontstaan en de verspreiding van reciprociteit en vertrouwen, kunnen verschillende structuren aannemen (verticaal, horizontaal, mengvorm) en worden vormgegeven door verschillende soorten relaties: bonding (relaties met mensen binnen familie, eenzelfde etnische groep, eenzelfde beroepsvereniging, ...), bridging (relaties met personen uit andere regio, andere generaties, andere klasse, ...) en linking-relaties (relaties met machtsdragers) (Granovetter, 1985; Woolcock, 2000, uit: Dessein *et al.*, 2004). Een evenwicht tussen al deze soorten relaties is nodig. Te sterke bonding- relaties (bijvoorbeeld gesloten familiebanden) in combinatie met weinig bridging-relaties leiden tot erg gesloten, weinig flexibele gemeenschappen.

Dessein *et al.* (2004) wijzen ook op het belang van het verenigingsleven voor de opbouw van sociaal kapitaal: *“het bemiddelt tussen burger en politiek, en kweekt vertrouwen in de democratie. Het maakt mensen minder autoritair, minder ethnocentrisch, en vermindert de gevoelens van machteloosheid. Het type vereniging (zuilgebonden of niet, socio-cultureel, sportclub, ...) speelt hierbij geen rol.”*

Everaet & Lenders (1996) focussen op het lidmaatschap van beroepsverenigingen en de concrete activiteiten binnen die verenigingen. Everaet (1999) peilt naar de aansluiting bij verschillende soorten verenigingen en ook naar het lidmaatschap van beroepsorganisaties. EQLS (2009) peilt naar de frequentie van contacten met familieleden en vrienden of burens, hetzij in persoon, hetzij virtueel via telefoon, e-mail, enz. en ook de wensen m.b.t. tijdsbesteding aan sociale en familiale contacten.

2.2.4.10 Imago van de land- en tuinbouwsector

De VILT-enquête peilt naar het imago van de Vlaamse land- en tuinbouw door bevraging over verschillende aspecten: het belang van landbouw, duurzame landbouw, de relatie met consument, enz.

2.2.4.11 Risico's en crisis

In Everaet & Lenders (1996) wordt uitgegaan van een klimaat van onzekerheid en is onderzocht hoe de land- en tuinbouwer reageert op een dergelijke omgeving. Daarnaast wordt er in het onderzoek gepeild hoe sterk de boer kampt met gevoelens van machteloosheid. Dat vormt een contradictie in het onderzoek: enerzijds wordt er onderzocht wat de houding en het gedrag is van boeren gegeven de onzekerheid, anderzijds wordt onderzocht hoe onzeker de boeren effectief zijn. De vertrouwensindex van Landbouwkrediet bevat een vraag rond het belang van bepaalde risico's en de strategieën om zich daartegen in te dekken (Landbouwkrediet, 2011).

2.2.4.12 Overzicht van geselecteerde deelaspecten en indicatoren

Tabel 4 geeft een overzicht van de geselecteerde aspecten, deelaspecten en indicatoren in het rapport. Bij deze indicatoren wordt aangegeven of er gepeild wordt naar gevoelens of waardeoordelen (V), opvattingen (O) of gedrag (G) of een aanvullende indicator uit het LMN (B). Dat onderscheid maken we om aan te tonen dat we met de indicatoren die naar een gevoel peilen effectief een deel van de tweede datalacune opvullen waarvan sprake in hoofdstuk 1.

Tabel 4: Aspecten, deelaspecten, indicatoren

	Aspecten	Deelaspecten	Indicator	Aard	
I I N D I V I D U	Arbeid	Arbeidsduur	% respondenten per categorie arbeidstijd (0 uur, 1-3 uur, 4-6 uur, 7-10 uur, > 10 uur per dag)	G	
		Arbeidskrachten	% respondenten per categorie aantal familiale arbeidskrachten (1 of minder, 1 tot 1,5, 1,50 tot 2, >2 FAK) % respondenten per categorie aantal voltijdse arbeidskrachten (1 of minder, 1 tot 2, 2 tot 3, 3 of meer)	B	
		Niet-landbouwactiviteit	% respondenten met arbeidstijd besteed aan andere betaalde activiteiten meer dan 0 uur per dag % respondenten per categorie arbeidstijd (0 uur, 1-3 uur, 4-6 uur, 7-10 uur, meer dan 10 uur per dag)	G	
		Huishoudelijke arbeid	% respondenten met tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid \geq 1 uur per dag	G	
	Beroepsmotivatie	Positieve aspecten	% respondenten dat bepaald positief aspect belangrijk vindt	V	
	Vrije tijd	Verhouding arbeid – vrije tijd	Verhouding uren arbeid per dag/uren vrije tijd per dag	G	
		Type vrije tijdsbesteding	% respondenten met lidmaatschap vrijetijdsvereniging % respondenten met een wekelijkse tijdsbesteding per vrije tijdsactiviteit > 0 uur	G	
		Sociaal isolement	% wekelijkse tijdsbesteding aan familiale of niet-familiale contacten = 0 uur	G	
	Stress	Stress	% respondenten per stressfactor dat deze stressfactor meestal of altijd ervaart % respondenten per stressfactor dat deze stressfactor soms of nooit ervaart	V	
	Tevredenheid en geluk	Tevredenheid	% respondenten per categorie tevredenheid (zeer tevreden, tevreden, matig, ontevreden, zeer ontevreden)	V	
		Geluk	% respondenten per categorie tevredenheid (zeer gelukkig, gelukkig, matig gelukkig, ongelukkig, zeer ongelukkig)	V	
	B E D R I J F	Problemen bedrijf	Problemen	% respondenten dat bepaald probleem als belangrijk ervaart	V
		Bedrijfsstrategieën	Strategieën	% respondenten dat kiest voor bepaalde strategie	G
Inkomen		Inkomenstevredenheid	% respondenten per categorie inkomenstevredenheid (zeer tevreden, tevreden, matig tevreden, ontevreden, zeer ontevreden)	V	
		Alternatieve inkomsten	% respondenten met een bepaalde percentage alternatieve inkomsten voor het gezinsinkomen	G	
O M G E V I N G	Sociaal kapitaal	Netwerk	% respondenten met lidmaatschap landbouworganisatie, professionele vereniging, vrije tijdsvereniging % respondenten volgens aantal types lidmaatschap (0, 1, 2, 3) % respondenten met tijdsbesteding aan wekelijkse familiale en niet-familiale contacten \neq 0 uur	G	
	Imago van de sector	Boer versus burger	% respondenten akkoord/niet akkoord/neutral met bepaalde stelling	O	

	Aspecten	Deelaspecten	Indicator	Aard
OMGEVING	Risico's en crisis	Risico's	% respondenten dat veel tot zeer veel invloed ervaart van bepaald risico	V
		Impact crisis	% respondenten dat geen impact voelt van crisis % respondenten dat op een bepaald vlak van het beroeps- of privéleven impact van de crisis ervaart.	V

O = opvatting, V = gevoelens, G= gedrag, B= berekend uit LMN

Bron: Departement Landbouw en Visserij

2.3 Methodologie en steekproef

2.3.1 Methodologie

2.3.1.1 Positivistische methode als uitgangspunt

Het huidige onderzoek vertrekt, zoals Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999), vanuit de positivistische methode binnen de sociologie. Deze methode veronderstelt dat de sociale realiteit objectief kan worden vastgesteld en dat deze empirisch kan worden gemeten.

Dat betekent ten eerste dat we veronderstellen dat de via bevraging verkregen gegevens over een aantal vooraf bepaalde sociale aspecten via een objectieve analyse empirische indicaties bieden voor de sociale realiteit van de LMN-bedrijfsleiders (algemene beroeps- en leefsituatie) en een eerste voorzichtige inschatting bieden voor sociale duurzaamheid. Dat is een verdere aanvulling van de aanname in 2.2.3: niet alleen nemen we aan dat een beperkt aantal aspecten indicaties geven voor sociale duurzaamheid, maar ook dat deze objectief en empirisch gemeten kunnen worden.

Ten tweede houdt dat in dat de respondenten in de enquête zelf geen invulling geven aan de begrippen. Begrippen, invulling en indicatoren worden vastgelegd door de onderzoekers zelf. Zoals gezien in paragraaf 2.2.3, hebben we voor het bepalen van de te onderzoeken aspecten en indicatoren wel een beroep gedaan op studies die de interpretatieve methode hanteren.

2.3.1.2 Enquête

De bevraging is gebaseerd op de studies uit tabel 3 van dit hoofdstuk. De vragenlijst is terug te vinden als de bijlage bij dit rapport. De vragen in de enquête zijn allemaal gesloten. Er wordt gewerkt met een lijst van mogelijke antwoorden waarbij de respondenten bijvoorbeeld op een schaal moeten aangegeven of ze dit belangrijk, neutraal of niet belangrijk vinden. Er is wel steeds de mogelijkheid om zelf een bepaalde lijst nog aan te vullen. Indien bijvoorbeeld geïnformeerd wordt naar belangrijke problemen op het bedrijf, wordt er een lijst gegeven van mogelijke problemen waarbij de respondenten kunnen aanduiden of ze dit een belangrijk, neutraal of onbelangrijk probleem vinden, en waarbij ze zelf nog andere problemen kunnen aanduiden indien deze nog niet in de lijst staan. Een dergelijke vraagstelling leidt tot variabelen in de enquête die voornamelijk ordinaal (bv. akkoord – neutraal – niet akkoord) zijn. Voor de ordinale variabelen hanteren we de vuistregel dat we deze als een ratiovariabele (dus richting continue variabele) beschouwen vanaf zeven mogelijke categorieën. Dat is van belang bij de statistische testen.

In januari 2012 werd de enquête opgestuurd naar de 711 deelnemers van het LMN. De responsgraad bedroeg **93%**, zijnde 663 respondenten. De responsgraad ligt hoog dankzij de persoonlijke opvolging door de betrokken boekhouders.

2.3.1.3 Analyse

De antwoorden van de bevraging worden verwerkt in een beschrijvende analyse (op basis van frequentietabellen) gecombineerd met statistische testen (Chi kwadraat –test voor twee categorische variabelen en Anova-test voor één categorische en één continue variabele) voor de koppeling met de persoons- en bedrijfskenmerken.

Hierbij merken we drie zaken op:

1. De antwoordschaal beperkte zich vaak tot drie mogelijkheden, wat de analyse minder genuanceerd maakt.
2. Wat betreft de verbanden tussen bepaalde variabelen is het niet de bedoeling om causaliteit te ontrafelen, maar eerder indicaties te leveren van mogelijke verbanden.
3. Hoewel gestreefd wordt naar representativiteit van het LMN voor de volledige Vlaamse land- en tuinbouwsector, werd toch gekozen om de resultaten van de enquête niet te extrapoleren. Daarom worden er in deze studie enkel uitspraken gedaan over de LMN-landbouwers zelf en dus niet voor de Vlaamse land- en tuinbouw.

2.3.2 Beschrijving van de steekproef aan de hand van persoons- en bedrijfskenmerken

2.3.2.1 Koppeling enquête met persoons- en bedrijfskenmerken LMN

Een onderdeel van de onderzoeksvraag bestaat erin om na te gaan of er een samenhang is tussen de sociale deelaspecten en bepaalde persoons- en bedrijfskenmerken. Aangezien we een groot deel van deze studie baseren op Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999) gebruiken we in de eerste plaats ook de persoons- en bedrijfskenmerken die daar werden geselecteerd. Zij definiëren als onafhankelijke variabele de algemene context en verdelen dit onder in drie dimensies: de ruimtelijke, de economische en de sociale dimensie. De onafhankelijke variabelen die opgenomen werden in het model waren regio (Vlaams of Waals, ruimtelijk), productierichting (economisch), leeftijd (sociaal), opleiding (sociaal) en dimensie (economisch).

Regio behandelen we in deze studie niet, want alle respondenten komen uit Vlaanderen. Voor opleiding bekijken we zowel de scholingsgraad als het al dan niet gevolgd hebben van een landbouwopleiding. Uit het LMN halen we ook nog het familiaal arbeidsinkomen per familiale arbeidskracht (arbeidsinkomen/FAK) en de solvabiliteit. De gegevens uit het LMN dateren van het boekjaar 2011. Een laatste onafhankelijke variabele is het geslacht van de bedrijfsleider.

Door de koppeling van de enquêtegegevens met deze persoons- en bedrijfskenmerken, kunnen we o.a. een antwoord geven op volgende vragen: welke leeftijdscategorie is het gelukkigst, welke sector heeft de hoogste werkdruk?

Everaet & Lenders (1996) beschouwen opleiding en leeftijd als sociale elementen. Bij de extra variabelen die wij mee in kaart brengen zijn geslacht, maar ook solvabiliteit en arbeidsinkomen/FAK op zich ook al sociale aspecten, maar deze worden niet op die manier besproken. In het vervolg van deze paragraaf geven we een overzicht van de bedrijfs- en persoonskenmerken van de steekproef.

2.3.2.2 Bedrijfskenmerken

2.3.2.2.1 Bedrijfstype

De productierichtingen zijn gebaseerd op de Europese typologie die gebruikt wordt in het Informatienet Landbouwboekhoudingen (ILB). Het uitgebreide overzicht van productierichtingen is in dit rapport beperkt tot vijf hoofdbedrijfstypes: bedrijven gespecialiseerd in rundveehouderij (1), akkerbouw (2), intensieve veeteelt (varkens en kippen) (3), tuinbouw (4) en gemengde bedrijven (5). Rundveehouderij wordt verder onderverdeeld in melkvee-, vleesvee- en andere rundveebedrijven. De deelsectoren van de tuinbouw zijn groente-, fruit-, sierteelt- en andere tuinbouwbedrijven. Dat brengt het totaal op tien bedrijfstypes.

De indeling volgt grotendeels de indeling die gehanteerd werd voor het LARA 2012 op drie zaken na. In voorliggend rapport beschouwen we boomkwekerijen als deel van de sierteelt, nemen we de glasgroenten en openluchtgroenten samen als de sector groenten en nemen we pluimvee en varkenshouderij samen als de intensieve veeteelt.

Uit tabel 5 blijkt dat de hoofdbedrijfstypes de tuinbouw en de rundveehouderij de grootste groepen respondenten vormen. Bij de (deel)sectoren zijn het voornamelijk de melkveesector en de groentesector die sterk vertegenwoordigd zijn, naast de gemengde en de intensieve veeteeltbedrijven.

Tabel 5: Bedrijfskenmerken steekproef: sector, 2011

Sector	Aantal	Aandeel (%)
Akkerbouw	54	8
Rundvee	168	25
Melkvee	109	16
Vleesvee	31	5
Andere	28	4
Intensieve veeteelt	119	18
Tuinbouw	208	31
Groenten	80	12
Fruit	58	9
Sierteelt	43	6
Andere	27	4
Gemengd	114	17

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

2.3.2.2.2 Bedrijfsgrootte

De economische bedrijfsomvang wordt uitgedrukt in Standaard Output of Standaardopbrengsten (SO). De SO's worden gebruikt om de economische bedrijfsomvang van een onderneming te meten. De SO's worden per teelt of productie bepaald en zijn de gemiddelde opbrengsten in euro over vijf opeenvolgende jaren. In dit rapport is de bedrijfsgrootte gebaseerd op de SO's van 2007, die een gemiddelde zijn van 2005 tot en met 2009. We delen de bedrijfsgrootte in drie categorieën in: groot, middelgroot en klein. Uit tabel 6 blijkt 40% onder de categorie groot valt, 32 % onder de categorie klein en 28% onder de groep middelgroot.

Tabel 6: Bedrijfskenmerken steekproef: bedrijfsgrootte, 2011

	Bedrijfsgrootte (in euro)		
	Groot (> 300.000)	Middelgroot (150.000- 300.000)	Klein (< 150.000)
Aantal (%)	265 (40)	185 (28)	213 (32)

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

2.3.2.2.3 Familiaal arbeidsinkomen per familiale arbeidskracht (arbeidsinkomen/FAK)

Het familiaal arbeidsinkomen wordt verkregen door van de totale opbrengsten alle kosten, behalve het toegerekend loon van de familiale arbeidskrachten (FAK), in mindering te brengen. Het is de vergoeding van alle familiale arbeid (inclusief arbeid bedrijfsleider) vermeerderd met het netto bedrijfsresultaat. Het gemiddeld familiaal arbeidsinkomen per familiale arbeidskracht (arbeidsinkomen/FAK) bedraagt 19.133 euro.

De drie positieve inkomenscategorieën zijn evenredig vertegenwoordigd (telkens een aandeel van ongeveer een vierde), zoals opgelijst in tabel 7. De negatieve inkomenscategorieën zijn iets minder vertegenwoordigd.

Tabel 7: Bedrijfskenmerken steekproef: arbeidsinkomen/FAK , 2011

	Arbeidsinkomen/FAK (euro)				
	<-20.000	-20.000 - 0	0 - 20.000	20.000 - 40.000	>= 40.000
Aantal (%)	73 (11)	105 (16)	183 (28)	151 (23)	151 (23)

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

2.3.2.2.4 Solvabiliteit

De solvabiliteit wordt berekend door het eigen vermogen te delen door het totaal vermogen (i.e. eigen vermogen plus vreemd vermogen). Het is dus een indicatie hoeveel vreemd vermogen er is binnen het bedrijf. De gemiddelde solvabiliteit bedraagt 73%. Tabel 7 toont dat meer dan de helft van de bedrijven tot de categorie met een hoge tot zeer hoge solvabiliteit behoort, i.e. een solvabiliteit hoger dan 75%. De middelmatige categorie is het minst vertegenwoordigd.

Tabel 8: Bedrijfskenmerken steekproef: solvabiliteit, 2011

Solvabiliteit				
	Zeer hoog (meer dan 90%)	Hoog (75%- 90%)	Middelmatig (60%-75%)	Laag (60% of minder)
Aantal (%)	184 (28)	186 (28)	121 (18)	172 (26)

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

2.3.2.3 Kenmerken van de bedrijfsleider

2.3.2.3.1 Geslacht

In de enquête werd ook gevraagd naar het geslacht van de bedrijfsleiders. Tabel 9 geeft aan dat de absolute meerderheid van de bedrijfsleiders mannen zijn (90%). Vrouwen vormen een minderheid.

Tabel 9: Persoonskenmerken steekproef: geslacht, 2011

Geslacht	Aantal (%)
Man	571 (90)
Vrouw	61 (10)

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

2.3.2.3.2 Leeftijd

De gemiddelde leeftijd van de bedrijfsleiders bedraagt 48 jaar. De grootste leeftijdsgroep is dan ook die met een leeftijd van 41 t.e.m. 50 jaar (tabel 10), gevolgd door de groep met een leeftijd van 51 t.e.m. 60 jaar. Slechts een op de vijf is 40 jaar of jonger.

Tabel 10: Persoonskenmerken steekproef: leeftijd, 2011

Leeftijd (jaar)				
	40 of jonger	41 – 50	51 - 60	61 of ouder
Aantal (%)	122 (19)	258 (41)	214 (34)	43 (7)

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

2.3.2.3.3 Opleiding

Tabel 11 geeft aan dat de meerderheid van de bedrijfsleiders een diploma hoger secundair onderwijs heeft als hoogst behaalde diploma. De groep bedrijfsleiders met een opleiding lager tot lager secundair onderwijs komt op de tweede plaats. De overgrote meerderheid heeft een landbouwopleiding gevolgd (64%).

Tabel 11: Persoonskenmerken steekproef: scholingsgraad en landbouwopleiding, 2011

Scholingsgraad				Landbouwopleiding		
	Lager onderwijs of lager secundair (LO of LSO)	Hoger secundair (HSO)	Hoger onderwijs (HO)		ja	nee
Aantal (%)	151 (24)	379 (60)	107 (17)	Aantal (%)	409 (64)	228 (36)

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

2.3.2.4 Samenhang tussen de kenmerken

Scholingsgraad en gemiddelde solvabiliteit, arbeidsinkomen/FAK en bedrijfsgrootte verschillen significant tussen de sectoren. De economische cijfers dateren van 2011, een uitzonderlijk slecht jaar voor de tuinbouwsectoren. In de intensieve veehouderij en in de vleesveesector zijn er dan weer structurele problemen die zich in 2011 nog verder doorzetten. Deze feiten worden verder behandeld in de omgevingsanalyse in paragraaf 3.1 van het volgende hoofdstuk.

Tabel 12 toont dat akkerbouw, sierteelt en melkveehouderij in 2011 het hoogste gemiddelde arbeidsinkomen/FAK hebben. Binnen de sierteelt zien we een lichte vertekening door het hoge gemiddelde arbeidsinkomen/FAK van de boomkwekers (52.000 euro, t.o.v. 27.000 euro bij de glassierteelt). Vleesvee,

groenten en de intensieve veeteelt hebben het laagste gemiddelde arbeidsinkomen/FAK in 2011. Er dient wel te worden opgemerkt dat er een significant verschil is in gemiddeld arbeidsinkomen/FAK tussen openluchtgroenten en groenten onder glas. Bij deze laatste sector ligt dit veel lager (rond de -10.000 euro t.o.v. 28.000 bij openluchtgroenten). Vleesvee, akkerbouw en sierteelt hebben de hoogste solvabiliteit. Bij sierteelt komt dit voornamelijk door de significant hogere solvabiliteit van de boomkwekerijen in vergelijking met de sierteelt onder glas. Melkvee, fruit, intensieve veeteelt en groenten hebben de laagste gemiddelde solvabiliteit. Bij de groenten is dat voornamelijk te wijten aan de significant lagere gemiddelde solvabiliteit van de glasgroenten t.o.v. de openluchtgroenten. De gemiddelde bedrijfsgrootte is het grootst bij de intensieve veeteelt en alle tuinbouwdeelsectoren en het kleinst bij vlees- en melkvee en akkerbouw.

Verder kennen de fruitteelt en de vleesveehouderij het grootste aandeel diplomahouders hoger onderwijs kennen (een op de drie). De sierteelt wordt gekenmerkt door een relatief hoog percentage lagergeschoolden. 38% van de bedrijfsleiders heeft er een diploma lager onderwijs of lager secundair onderwijs.

Tabel 12: Verbanden tussen persoons- en bedrijfskenmerken en sectoren

Bedrijfstype	Gemiddeld arbeidsinkomen/FAK (euro)* (p=0,0125)	Gemiddelde solvabiliteit (%)** (p=0,0152)	Gemiddelde bedrijfsgrootte (euro SO)*** (p<0,0001)
Akkerbouw	34.408	80	202.955
Rundvee	20.356	75	184.924
Vleesvee	6.842	79	127.553
Melkvee	25.164	73	192.451
Andere rundvee	16.598	77	219.138
Intensieve veeteelt	11.964	69	537.458
Tuinbouw	15.634	72	378.426
Groenten	9.161	68	386.916
Fruit	12.858	73	399.151
Sierteelt	34.012	76	320.546
Andere tuinbouw	11.509	76	400.930
Gemengd	23.835	75	260.390

* p=0,0125 ** p=0,0152 *** p<0,0001

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

Tabel 13 toont dat de categorieën bedrijfsgrootte van elkaar verschillen in gemiddelde solvabiliteit en leeftijd. Hoe groter het bedrijf, hoe lager de gemiddelde solvabiliteit en hoe jonger de gemiddelde leeftijd van de bedrijfsleider. Verder zijn er ook statistisch significante verschillen tussen de categorieën solvabiliteit wat betreft gemiddeld arbeidsinkomen/FAK en leeftijd. Hoe hoger de solvabiliteit, hoe hoger het gemiddelde arbeidsinkomen/FAK en hoe ouder de gemiddelde leeftijd. Dit laatste is logisch: hoe ouder, hoe minder lopende of nieuwe leningen, dus hoe hoger de solvabiliteit. Verder geldt ook: hoe jonger de bedrijfsleider, hoe lager het arbeidsinkomen/FAK.

Wat betreft de categorische variabele scholingsgraad zien we dat er statistisch significante verschillen zijn in gemiddelde solvabiliteit, bedrijfsgrootte en leeftijd. Hoe lager de scholingsgraad, hoe hoger de gemiddelde solvabiliteit, hoe kleiner de bedrijfsgrootte en hoe hoger de gemiddelde leeftijd.

Het is belangrijk met al deze dwarsverbanden rekening te houden bij de interpretatie van de resultaten.

Tabel 13: Verbanden tussen bedrijfsgrootte, solvabiliteit, leeftijd, scholingsgraad

Categorie	Gemiddeld arbeidsinkomen /FAK (euro)	Gemiddelde solvabiliteit (%)	Gemiddelde bedrijfsgrootte (euro SO)	Gemiddelde leeftijd
Bedrijfsgrootte				
Klein	n.s.	81*	nvt	50*
Middelgroot	n.s.	75	nvt	48
Groot	n.s.	67	nvt	46
Solvabiliteit				
Laag	9.747**	nvt	427.804*	42*
Middelmatig	16.967	nvt	316.614	47
Hoog	23.253	nvt	313.528	49
Zeer hoog	25.063	nvt	240.069	54
Leeftijd				
40 en jonger	7.898***	56*	405.736*	nvt
41 tem 50	25.036	72	345.158	nvt
51 tem 60	17.879	81	292.020	nvt
61 en ouder	24.840	89	197.842	nvt
Scholingsgraad				
LO of LSO	n.s.	78****	285.150*****	52*
H50	n.s.	72	333.127	47
HO	n.s.	68	376.052	44

n.s. = niet significant nvt = niet van toepassing

* p <0,001 ** p=0,0163

*** p=0,0150 **** p = 0,0005

***** p = 0,0274

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

3 SOCIALE DUURZAAMHEID BIJ LMN-BEDRIJFSLEIDERS: RESULTATEN PER NIVEAU EN ASPECT

3.1 Inleiding en korte omgevingsanalyse

Hierna volgt de beschrijvende analyse van de verschillende indicatoren zoals bepaald in tabel 3 van het vorige hoofdstuk. De bespreking van indicatoren gebeurt volgens drie niveaus: het individueel niveau, het bedrijfsniveau en het omgevingsniveau. We onderzoeken telkens of er een significant verband is tussen de deelaspecten van duurzaamheid en de persoonskenmerken (leeftijd, scholingsgraad, landbouwopleiding en geslacht) en de bedrijfskenmerken (bedrijfs grootte, arbeidsinkomen/FAK, solvabiliteit en bedrijfstype (sector)). Meer concreet gaan we na of de verschillende categorieën binnen een bepaald persoons- of bedrijfskenmerk verschillen vertonen wat betreft de sociale aspecten. Verschillen de vier leeftijdsgroepen bijvoorbeeld significant wat betreft bepaalde stressfactoren? We beperken ons tot de meest opvallende resultaten, waar er een significant verschil is tussen de groepen.

Alvorens echter over te gaan naar de resultaten, is het van belang om het economische kader te schetsen waarin deze enquête plaatsvond. We doen dit aan de hand van de Vlaamse Landbouwconjunctuurindex. Het moment van de bevraging (januari 2012) viel tussen twee peilingen voor deze conjunctuurindex in: deze van november 2011 en deze van maart 2012. Beide indexen kunnen dus een beeld geven van het economisch optimisme of pessimisme van de land- en tuinbouwers op het moment van de enquête.

De landbouwconjunctuurindex voor het najaar van 2011 laat een scherpe daling optekenen (Coulter *et al.*, 2011). Er wordt zelfs gesteld "2011 was voor veel land- en vooral tuinbouwsectoren dan ook een jaar om vlug te vergeten." De toekomstverwachtingen daalden, alsook de tevredenheid over de situatie en de economische evolutie van het bedrijf. Deze daling wordt vastgesteld in alle sectoren, maar vooral bij de varkenssector en bij alle tuinbouwsectoren gaat de index sterk in het rood. Bij de fruitteelt is er zelfs sprake van het absolute dieptepunt sinds het begin van de conjunctuurmetingen. Maar ook de andere tuinbouwsectoren blijven ver beneden het nulpunt. Daarbij speelt ook de EHEC-crisis een rol. We kunnen veronderstellen dat dit pessimisme nog meespeelde op het moment dat de enquête werd ingevuld.

De index voor het voorjaar van 2012 kent een lichte opflakking (Gavilán & Van Gijsegheem, 2012). Opvallendste verschil t.o.v. het najaar van 2011 zijn de melkveesector die het veel slechter doet en de varkenshouderij die een sterke stijging kent door zeer positieve toekomstverwachtingen. De tuinbouw blijft gekenmerkt door negatieve indexen. De fruitteeltsector (openlucht) kruipt dieper onder nul. In de andere tuinbouwsectoren is er overal een verbetering: van licht tot zeer sterk bij de groente- en fruitteelt onder glas. Deze evoluties kunnen zich al kunnen hebben in januari, op het moment van de enquête.

Kortom, we moeten bij de interpretatie van de resultaten er rekening mee houden dat de enquête werd afgenomen in economisch woelige tijden.

3.2 Sociale duurzaamheid op individueel niveau

In deze paragraaf gaan we op zoek naar indicaties voor sociale duurzaamheid op het niveau van het individu.

3.2.1 Arbeid

We bevroegen de LMN-deelnemers over hun tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid, landbouwarbeid en niet-landbouwactiviteit. De volgende vraag werd gesteld in de enquête: "Hoeveel uur per dag besteedt u aan onderstaande taken? Kruis het aantal uren aan." De gegevens worden aangevuld met de gegevens uit het LMN over familiale en voltijdse arbeidskrachten.

3.2.1.1 Aantal familiale en voltijdse arbeidskrachten

Het gemiddelde aantal familiale en voltijdse arbeidskrachten in de bedrijven van de respondenten bedraagt respectievelijk 1,81 FAK en 3,01 VAK (tabel 14). Ongeveer een vierde van de respondenten is bedrijfsleider van een bedrijf met meer dan 2 FAK. Een even groot deel baat een bedrijf uit met meer dan 3 VAK en heeft dus extern personeel in dienst.

Tabel 14: Categorieën familiale en voltijdse arbeidskrachten, in %, 2011

Categorie FAK	Aandeel (%)	Categorie VAK	Aandeel (%)
1 of minder FAK	15	1 of minder VAK	10
1,01 tot 1,5 FAK	21	1,01 tot 1,99 VAK	34
1,51 tot 2 FAK	38	2 tot 2,99 VAK	29
meer dan 2 FAK	26	3 of meer VAK	27

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

3.2.1.2 Arbeidsduur: landbouwactiviteit, andere betaalde activiteiten en huishoudelijke taken

Algemeen

47% van alle respondenten geeft aan zeven à tien uur per dag op het landbouwbedrijf te werken, 44% werkt meer dan tien uur per dag. Hierbij werd geen onderscheid gemaakt tussen piekperiodes en normale periodes. 22% van de LMN-bedrijfsleiders heeft naast het land- of tuinbouwberoep nog andere betaalde activiteiten. Bij de meerderheid van hen beperkt zich dat tot één à drie uur per dag. 47% geeft aan niet dagelijks tijd te besteden aan huishoudelijke taken.

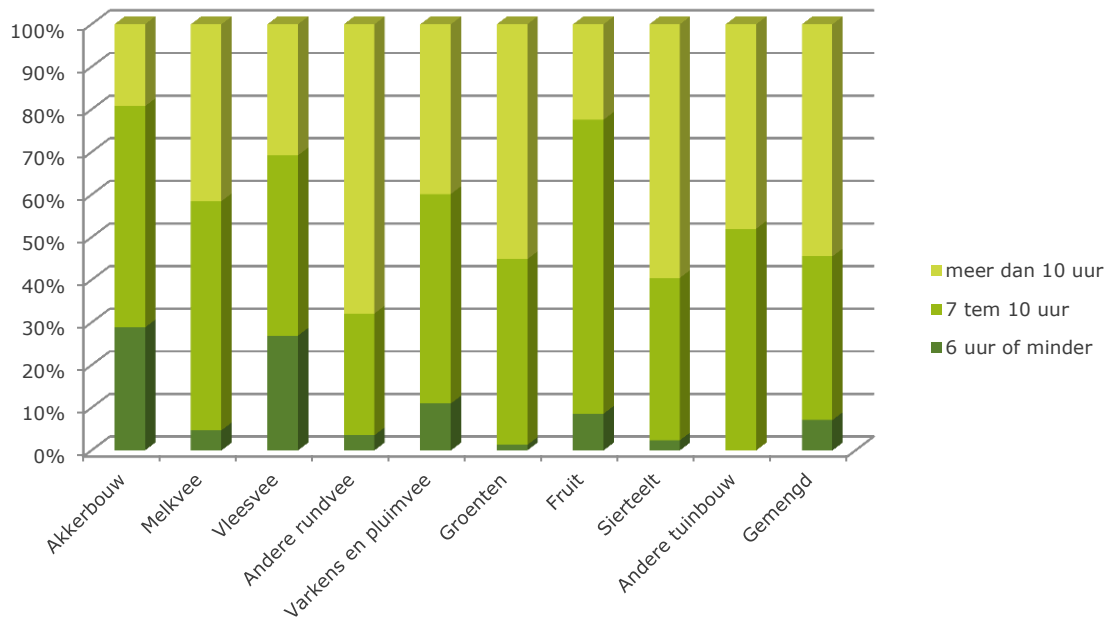
Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

De arbeidsduur per dag (landbouw en andere betaalde activiteiten) hangt significant samen met bedrijfsgrootte, sector en aantal FAK. Hoe groter het bedrijf is, hoe groter het aandeel van de bedrijfsleiders dat meer dan tien uur per dag spendeert aan de landbouwactiviteit ($p < 0,0001$). Bij de grootste categorie is dat 52%. We stelden ook vast dat kleinere bedrijven een significant groter aandeel respondenten kennen dat minstens één uur besteedt aan andere betaalde activiteiten buiten de landbouw (37%, $p < 0,0001$).

Een blik op de sectoren in figuur 1 toont aan dat vleesvee (25%) net als akkerbouw (29%) een groot aandeel bedrijfsleiders heeft dat zes uur of minder per dag werkt. Dagen van langer dan tien uur komen het meest frequent voor bij sierteelt, groenten en gemengde bedrijven (alle ongeveer 60%).

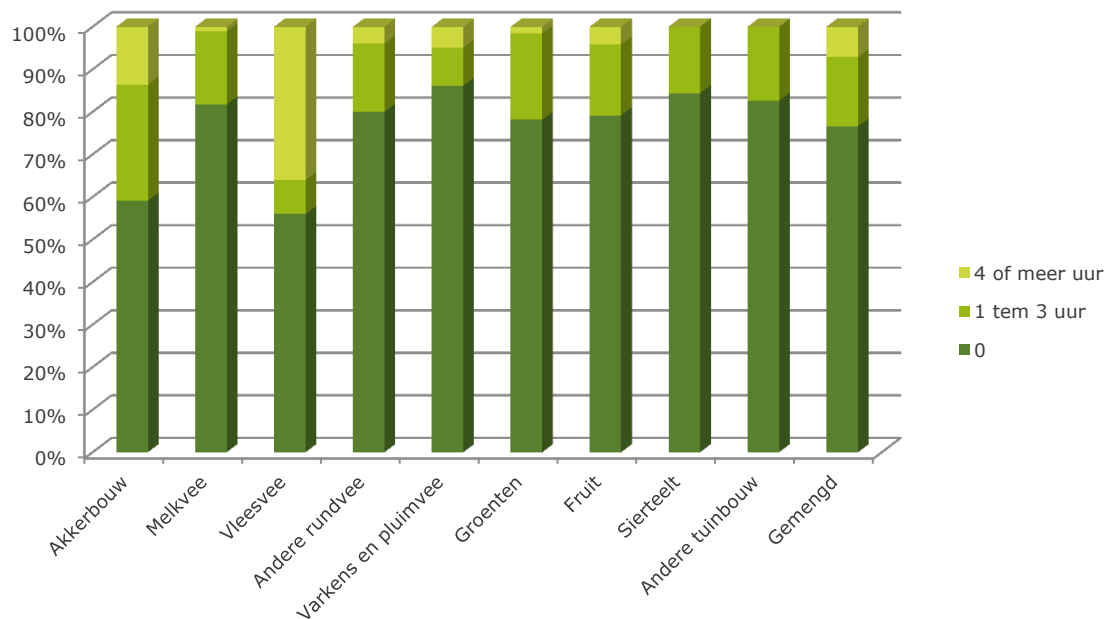
Figuur 2 geeft aan dat de akkerbouwsector en de vleesveesector het grootste aandeel respondenten hebben dat minstens één uur per dag spendeert aan andere betaalde activiteiten buiten de landbouw (ongeveer 40%, voorzichtig te interpreteren wegens onvoldoende waarnemingen voor bepaalde categorieën). Bij vleesvee is het aandeel dat vier uur of meer spendeert aan andere betaalde taken het grootste, namelijk een op de drie. Dat ligt in lijn met de lagere cijfers over de arbeidsduur per dag voor de landbouwactiviteit, waardoor er meer uren besteed kunnen worden aan andere activiteiten.

Figuur 1: Categorieën arbeidsduur per dag (landbouwactiviteit), per sector, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=647, $p < 0,0001$)

Figuur 2: Categorieën duur andere betaalde activiteiten per dag, per sector, in %, 2012

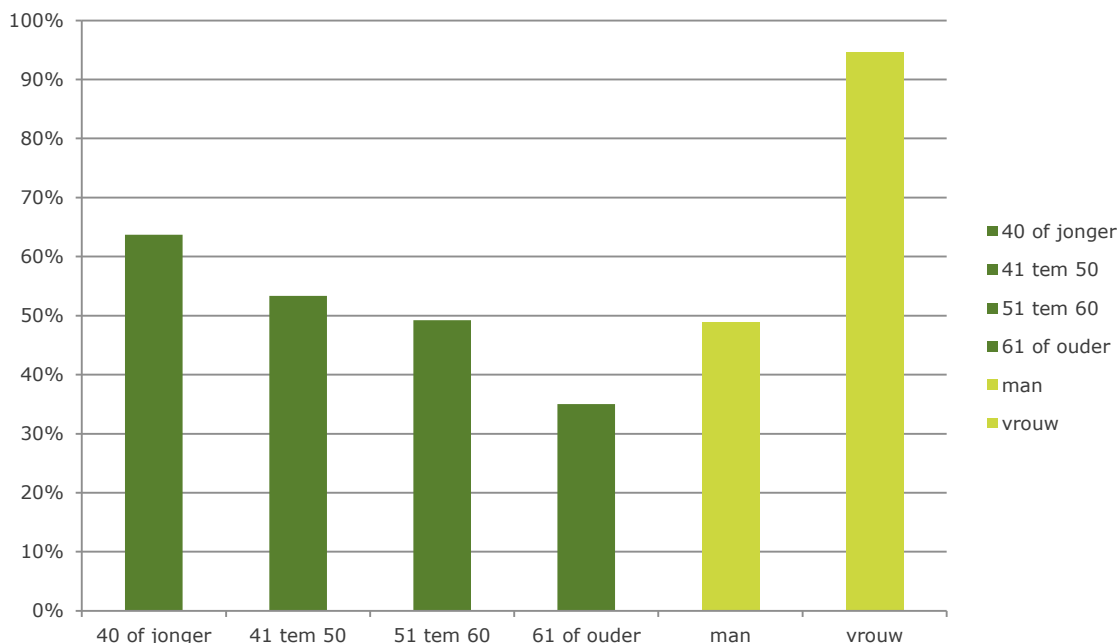
Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (N=553, $p < 0,0001$ (voorzichtig te interpreteren))

We stellen vast dat bedrijven met een groter aantal familiale arbeidskrachten, een groter aandeel respondenten kennen dat meer dan tien uur per dag werkt ($p < 0,0001$). Dat hangt samen met de bedrijfsgrootte: grote bedrijven hebben meestal een groter aantal familiale arbeidskrachten. Een groter aantal arbeidskrachten vermindert het aantal uur per dag voor de bedrijfsleider niet, omdat de bedrijfsleider andere taken op zich neemt (bijvoorbeeld management en begeleiding van de andere arbeidskrachten).

Huishoudelijke taken hangen significant samen met de leeftijd en het geslacht van de bedrijfsleider (figuur 3). Het aandeel bedrijfsleiders dat dagelijks in het huishouden helpt, daalt met de leeftijd. 64% van de bedrijfsleiders jonger dan 40 jaar helpt minstens één uur per dag in het huishouden t.o.v. 35% binnen de

categorie ouder dan 60 jaar. Vrouwelijke bedrijfsleiders geven bijna allen aan dat zij minstens een uur per dag besteden aan huishoudelijke arbeid t.o.v. slechts 49% van hun mannelijke collega's. Voor de volledigheid vermelden we dat vrouwelijke bedrijfsleiders significant minder vaak dan hun mannelijke tegenhangers meer dan tien uur per dag besteden aan de landbouwactiviteit en vaker minder dan zes uur per dag (zie tabel 15).

Figuur 3: Huishoudelijke taken minstens 1 uur per dag, per leeftijdscategorie en geslacht, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=588, p=0,0164; n= 585, p <0,0001)

Tabel 15: Categorie arbeidsduur per dag (landbouwactiviteit), per geslacht, in %, 2012

Aantal uur per dag landbouwactiviteit	Man	Vrouw
6 uur of minder	7	27
7 tem 10 uur	47	53
Meer dan 10 uur	47	20

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=585, p<0,0001)

3.2.2 Beroepsmotivatie

We peilden in de bevraging naar het belang van een vooraf bepaalde lijst van positieve aspecten bij de uitoefening van het beroep. De vraag was: "Welke van volgende aspecten spreken u aan in uw beroep als land- of tuinbouwer? Kruis aan in welke mate u dit een belangrijk aspect vindt."

Algemeen

Tabel 16 geeft een overzicht van het percentage respondenten dat een bepaald positief aspect van het beroep belangrijk vindt. De top drie van positieve aspecten die landbouwers als belangrijk ervaren, bestaat uit de voldoening van het geleverde werk (88%), de zelfstandigheid en onafhankelijkheid (87%) en het leven in de open ruimte (85%). Ongeveer drie kwart van de respondenten ervaart arbeidsvreugde en succesvol ondernemen als belangrijke positieve aspecten van het land- en tuinbouwberoep. De minst vaak als belangrijk genoemde aspecten voor de Vlaamse land- en tuinbouwsector zijn het voortzetten van het familiebedrijf (44%), de verbondenheid met de buurt (38%) en de sociale status (24%).

Tabel 16 Positieve aspecten, in %, 2012

Aspect	%
De voldoening van het geleverde werk	88
De zelfstandigheid en onafhankelijkheid	87
Leven in de open ruimte	85
De arbeidsvreugde	77
Succesvol ondernemen	75
Combinatie werk en gezin	69
De verbondenheid met het platteland	67
Het inkomen	62
Bedenken en uitvoeren van nieuwe ideeën	50
Het voortzetten van het familiebedrijf	44
De verbondenheid met de buurt	38
De sociale status	24

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=645)

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

We overlopen hierbij een aantal interessante vaststellingen. Zo spreekt succesvol ondernemen een groter aandeel respondenten aan naarmate de bedrijven groter zijn: een aandeel van 68% bij de kleine bedrijven tot 80% bij de grote bedrijven ($p=0,0178$).

Respondenten uit categorieën met een lage tot middelmatige solvabiliteit vermelden frequenter het bedenken en uitvoeren van nieuwe ideeën als een belangrijk positief aspect (60% t.o.v. 39 à 47% bij de andere categorieën, $p=0,0014$). Dat geldt ook voor respondenten uit de tuinbouwsector (61%, $p<0,0001$) en de akkerbouwsector (55%) t.o.v. 40 à 45% bij de andere sectoren. Bij de tuinbouw zijn het vooral de sectoren sierteelt (72%) en fruit (63%) die een groot aandeel respondenten laten optekenen.

De arbeidsvreugde wordt het meest als positief aspect ervaren in de vleesveesector (90%, $p=0,0448$), in de sector groenten is het aandeel respondenten het kleinst (67%).

Bij de jongste leeftijdsgroep zien we dat zij het meest frequent het bedenken en uitvoeren van nieuwe ideeën (69%, $p=0,0009$) en het succesvol ondernemen (84%, $p=0,0437$) aanduiden als aantrekkelijke punten van het landbouwberoep. Hiermee steken zij duidelijk boven de andere leeftijdsgroepen uit.

3.2.3 Vrije tijd

De volgende deelaspecten van vrije tijd werden bevroegd: uren besteed aan verschillende vrije tijdsactiviteiten (sociale contacten, hobby's/interesses, vrijwilligerswerk/politieke bezigheden) en lidmaatschap van vrije tijdsverenigingen. De vraag was: Hoeveel uur per week besteedt u aan onderstaande zaken? Kruis het aantal uren aan. Op die manier krijgen we een beeld van de mate waarin de bedrijfsleiders tijd besteden aan vrije tijd en hoe zij die vrije tijd invullen. Daarnaast bekijken we deze resultaten ook vanuit de bril van sociaal isolement. In hoeverre leeft de land- en tuinbouwer sociaal geïsoleerd? Dit is een andere manier om naar sociale contacten te kijken dan vanuit een sociaal kapitaal-bril, waarbij de contacten ingezet worden voor een bepaald economisch voordeel.

Algemeen

De meeste respondenten hebben minstens één uur per week sociale contacten. Amper 13% heeft niet iedere week contact met niet-inwonende familieleden, 15% heeft niet iedere week contact met personen buiten de familie. Slechts 6% heeft wekelijks noch familiale, noch niet-familiale contacten. De groep die risico loopt op sociaal isolement is dus beperkt, maar niet verwaarloosbaar.

61% besteedt wekelijks tijd aan hobby's of eigen interesses. Bijna een vijfde van de respondenten engageert zich wekelijks voor vrijwilligerswerk of politieke activiteiten. 32% is lid van een vrijetijdsvereniging (sport, cultuur, natuur, enz.).

Als we de arbeidstijd vergelijken met de totale tijd per dag, bedraagt de gemiddelde ratio arbeidstijd op totale tijd 86%. Dat wil zeggen dat een respondent gemiddeld 86% van zijn/haar totale tijd besteedt aan arbeidstaken. Vergelijken we de vrije tijd per dag met de arbeidstijd per dag, dan krijgen we een gemiddelde ratio vrije tijd op arbeidstijd van 8,9%. Dat wil zeggen dat een respondent gemiddeld voor 1 uur arbeidstijd iets meer dan 5 minuten vrije tijd neemt. ¹

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

De akkerbouw en de tuinbouw scoren het hoogste op lidmaatschap van een vrijetijdsvereniging, samen met de intensieve veeteelt: telkens meer dan een op de drie is lid van een vrijetijdsvereniging (hoofdbedrijfstype, $p=0,0352$). Vrijetijdsverenigingen zijn ook populairder bij de middelste leeftijdsgroepen: 38% bij de categorie 41 t.e.m. 50 jaar en 33% bij de categorie 51 t.e.m. 60 jaar ($p= 0,0470$).

3.2.4 Stress

De vraag over stressfactoren ging als volgt: "Denk aan de voorbije twee weken. Hieronder staan een aantal uitspraken over uw gemoedsgesteldheid. Duid per uitspraak aan hoe vaak u zich de voorbije twee weken zo gevoeld hebt (altijd, meestal, soms, nooit)." De nadruk ligt op vragen rond het stressniveau op het werk, aangevuld met vragen over stress-signalen (gemoedstoestand) en een vraag rond steun van de omgeving (weerstand tegen stress).

Algemeen

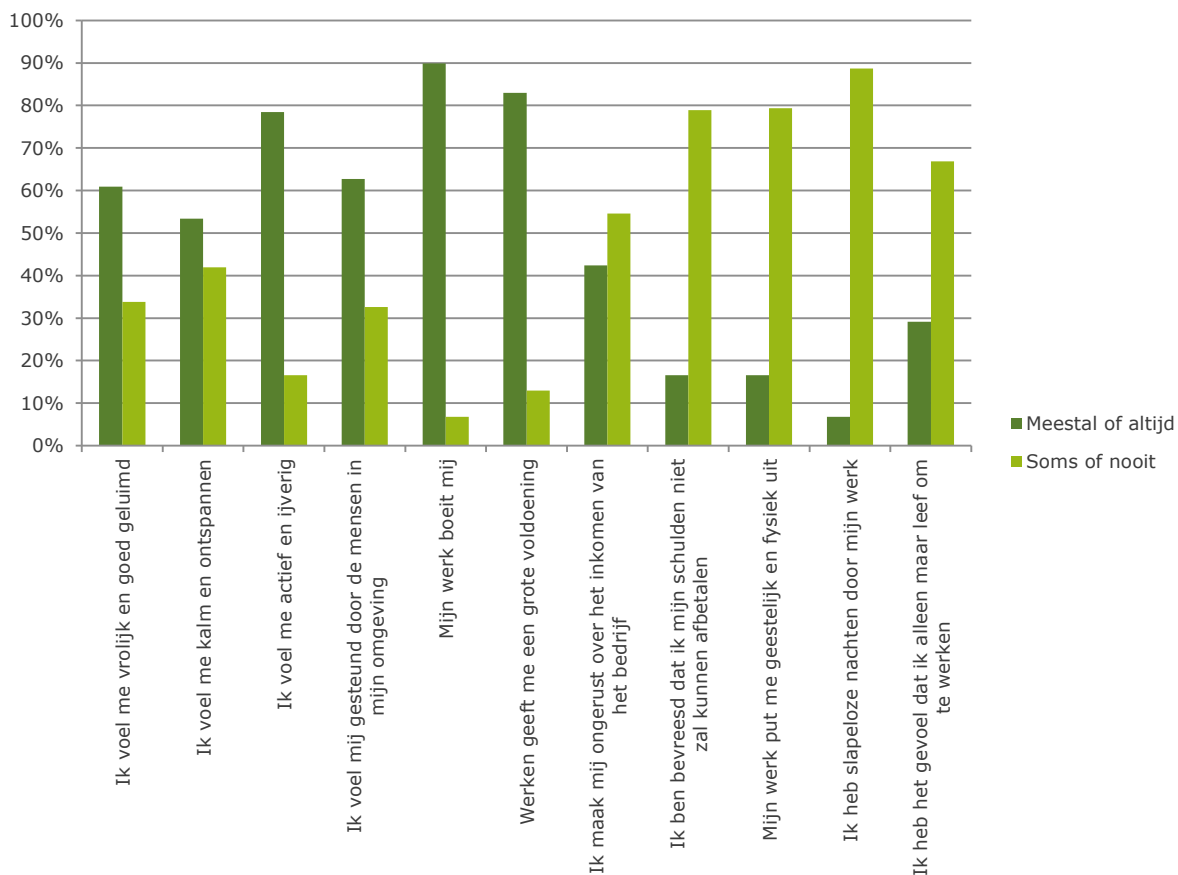
Bij een blik op figuur 4 springt meteen in het oog dat 90% van de LMN-respondenten hun werk meestal of altijd boeiend vindt en dat 83% aangeeft dat werken hen meestal of altijd een grote voldoening geeft. Dat bleek ook al uit de vraag rond beroepsmotivatie. 89% verklaart nooit of eerder soms last te hebben van slapeloze nachten. Net geen 80% voelt zich dan ook meestal of altijd ijverig en actief. Bij de andere stressfactoren scoort nog steeds een grote meerderheid positief, maar zien we bij een minderheid hier en daar toch een iets meer negatieve trend.

Iets minder dan de helft (42%) maakt zich meestal of altijd ongerust over het inkomen van het bedrijf en eenzelfde aandeel voelt zich nooit of slechts soms kalm en ontspannen. Bovendien voelt een op de drie respondenten zich nooit of eerder soms gesteund door de mensen in zijn/haar omgeving. Eveneens ongeveer een op de drie heeft meestal of altijd het gevoel alleen maar te leven om te werken. Een gelijkaardig aandeel voelt zich nooit of slechts soms vrolijk en goed geluimd.

17% van de LMN-bedrijfsleiders is meestal of altijd bevreesd de schulden niet te kunnen afbetalen en voelt zich meestal of altijd uitgeput. Positief is wel dat een op de drie aangeeft nooit bevreesd te zijn de schulden af te kunnen betalen. Of de stress-schaal naar de ene of de andere kant overhelt, wordt berekend in de indicator stressgevoeligheid in hoofdstuk vier.

¹ Dit is op basis van een voorzichtige inschatting van de totale tijd.

Figuur 4: Stressfactoren, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663 ; beide sommen niet tot 100%, het restpercentage wordt gevormd door missings)

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

We pikken twee interessante stressfactoren eruit om deze te toetsen aan persoons- en bedrijfskenmerken: ongerustheid over inkomen en vrees schulden niet te kunnen afbetalen. Zoals verwacht is er een significant verband tussen beide stressfactoren en het arbeidsinkomen/FAK en solvabiliteit: een lager arbeidsinkomen/FAK en een lagere solvabiliteit gaan gepaard met significant meer frequente ongerustheid over het inkomen (resp. $p < 0,0001$, $p = 0,0344$) en vrees om schulden niet te kunnen afbetalen ($p < 0,0001$).

Wat betreft verschillen tussen sectoren zien we dat de resultaten van de twee stressfactoren gelijklopend zijn. De groentesector, de fruitteelt en de intensieve veeteelt maken zich significant meer zorgen over het inkomen en de afbetaling van schulden. Ongeveer een op de twee bedrijfsleiders maakt zich meestal of altijd zorgen om het inkomen. Bij de groenten loopt dit op tot 60%. Een op de vijf bedrijfsleiders in de intensieve veeteelt en een op de vier in de fruitteelt is meestal of altijd bevreesd voor de afbetaling van de schulden. Het zijn die sectoren waarvan de conjunctuurindex diep in het negatief daalde en die gemiddeld genomen in 2011 kampten met een lager arbeidsinkomen/FAK en een lagere solvabiliteit.

Bij de akkerbouw en melkveehouderij liggen de percentages met bezorgde bedrijfsleiders veel lager: ongeveer een op de vier maakt zich meestal of altijd zorgen om het inkomen en een op de tien deelt deze zorgen over de afbetaling van schulden. Voor de akkerbouwsector is zelfs een op de twee nooit bang schulden niet te kunnen aflossen. Bij melkvee is dat maar liefst 41%. Het arbeidsinkomen/FAK lag in de melkveehouderij en akkerbouw in 2011 gemiddeld hoger dan de andere sectoren, alsook de conjunctuurindex. De akkerbouw kent bovendien ook een hogere gemiddelde solvabiliteit. Ook bij de sierteelt is het aandeel dat altijd of meestal bevreesd is zeer laag (vergelijkbaar met melkvee).

De andere rundveesector, vleesvee, doet het iets minder goed dan de melkveesector. 38% is meestal of altijd ongerust over het inkomen en met een aandeel van een op de vijf dat meestal of altijd bang is schulden niet te kunnen aflossen zit de sector eerder bij de sectoren met de grootste percentages bedrijfsleiders.

Tabel 17: Stressfactoren, per sector, in %, 2012

Stressfactor	Ongerustheid over inkomen (p = 0,0009)		Bevreesd schulden af te betalen (p = 0,0104)	
	Meestal of altijd (%)	Soms of nooit (%)	Meestal of altijd (%)	Soms of nooit (%)
Akkerbouw	26	69	11	83
Melkvee	28	68	10	84
Vleesvee	39	48	19	68
Andere rundvee	36	64	14	86
Intensieve veeteelt	49	50	22	76
Groenten	60	38	19	76
Fruit	50	48	24	72
Sierteelt	42	56	12	81
Andere tuinbouw	44	48	19	74
Gemengd	43	55	16	82

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663) - De som is per sector niet 100% door restpercentage ontbrekende waarden.

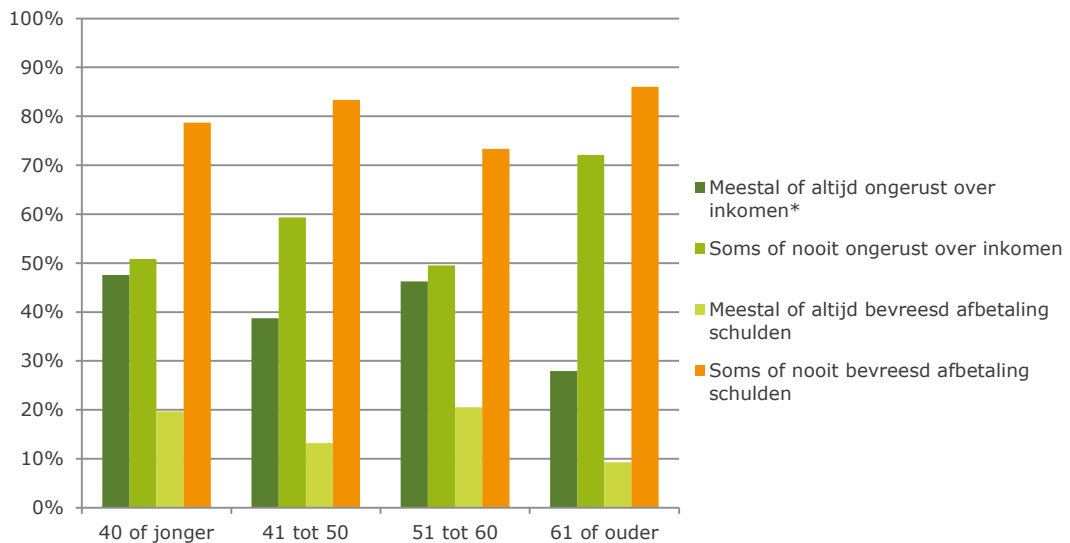
Het significant verband volgens bedrijfsgrootte (p=0,0004) uit zich voornamelijk in een hoger aandeel kleine en middelgrote bedrijven dat zich nooit of soms zorgen maakt om schulden (resp. 38% en 34%) dan grote bedrijven (23%). Grote bedrijven hebben een lagere solvabiliteit en dus veel vreemd vermogen om de investeringen te financieren.²

Ook tussen leeftijdsgroepen merken we significante verschillen (figuur 5): vooral de jongste bedrijfsleiders maken zich altijd ongerust over het inkomen (30%). Samen met de categorie die zich meestal ongerust maakt over het inkomen is dat net niet de helft (48%). Deze trend zien we ook bij de afbetaling van schulden: een op de vijf is meestal of altijd bevreesd de schulden niet te kunnen afbetalen. Dat is te verklaren door de zwaardere investeringen die jongere bedrijfsleiders moeten doen en de leningen die zij moeten aangaan om het bedrijf over te nemen en uit te bouwen. We stelden eerder al vast dat deze jonge leeftijdsgroep kampt met een lager arbeidsinkomen/FAK en een lagere solvabiliteit in vergelijking met de andere leeftijdscategorieën. Hierbij dient wel gezegd dat een op de vier aangeeft nooit schrik te hebben voor de afbetaling van schulden.

Opvallend is dat de categorie tussen 51 en 60 jaar zich ook vaker ongerust maakt over het inkomen en over de afbetaling van schulden dan de andere categorieën (resp. 46% en 20%). Een derde geeft aan nooit schrik te hebben voor de afbetaling van schulden. De bedrijfsleiders uit de oudste leeftijdsgroep maken zich het minst vaak zorgen: 72% geeft aan nooit of slechts soms ongerust te zijn over het inkomen. 58% van de oudste groep maakt zich nooit zorgen over de afbetaling van schulden. Zij hebben dan ook minder lopende of nieuwe leningen.

² Een ander resultaat inzake bedrijfsgrootte was dat bedrijfsleiders van grote bedrijven zich wel significant meer gesteund voelen door de mensen uit hun omgeving. 39% van de bedrijfsleiders op kleine bedrijven voelt zich nooit of slechts soms gesteund, t.o.v. 29% van de bedrijfsleiders met grote bedrijven.

Figuur 5: Ongerst zijn over het inkomen en bevreesd zijn schulden af te betalen, volgens leeftijdscategorie, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n= 637, *: p = 0,0491, **: p=0,0006)

3.2.5 Tevredenheid en geluk

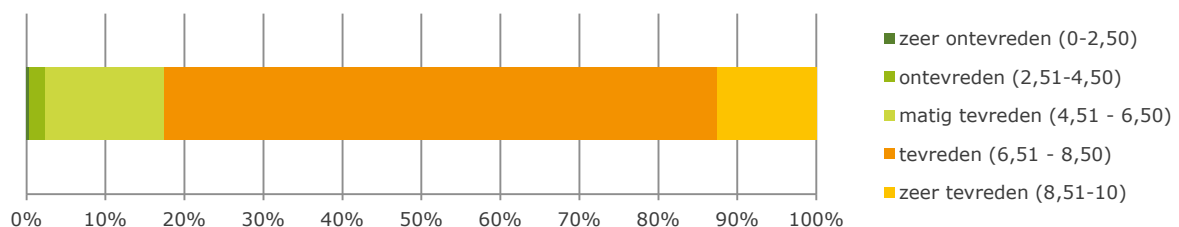
De vraag rond tevredenheid en geluk luidde: "Geef een score op tien hoe gelukkig u bent. Geef een score op tien hoe tevreden u bent met het leven in het algemeen."

Algemeen

De gemiddelde gelukscore bedraagt 7,59 (op tien), de gemiddelde score voor algemene tevredenheid met het leven is gelijkaardig 7,46 (op tien). Gezien de hoge correlatie tussen de scores voor tevredenheid in het algemeen en de scores voor geluk, werd geopteerd om dit te herleiden tot één indicator: het gemiddelde van beide scores.³ Gemiddeld scoren de LMN-bedrijfsleiders 7,52 op tien voor deze indicator. Indien we de scores samenvoegen tot categorieën, zien we in figuur 6 dat maar liefst 83% van de respondenten uit het LMN tevreden tot zeer tevreden is. Ongeveer een op de tien is zelfs zeer tevreden.

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken: wordt besproken in hoofdstuk 4.

Figuur 6: Tevredenheid inclusief geluk, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN n=635

³ De opmaak van de indicator verschilt van de indicator die in het Landbouwrapport 2012 werd opgenomen. Daar werd gekozen voor een continue score-indicator op basis van de drie deelvariabelen tevredenheid, inkomenstevredenheid en geluk. In dit rapport hebben we ervoor gekozen om inkomenstevredenheid apart te behandelen.

3.2.6 Besluit: resultaten op het niveau van het individu

Dit deel beschreef indicaties voor sociale duurzaamheid op het niveau van het individu en onderzocht of er verbanden waren met bepaalde bedrijfs- en persoonskenmerken. Tabel 18 vat de belangrijkste verbanden samen.

Tabel 18: Samenvattende tabel: de LMN-bedrijfsleider als individu: verband indicatoren en persoons- en bedrijfskenmerken

Indicatoren	Bedrijfs-grootte	Sector	Solvabili-teit	Arbeids-inkomen /FAK	Leeftijd	Andere
Arbeid						
Meer dan 10 uur per dag landbouwarbeid	Grote bedrijven	Sierteelt, groenten, gemengde bedrijven	n.s.	n.s.	n.s.	Fak: meer dan 2 FAK
Minstens 1 uur per dag andere betaalde arbeid	Kleine bedrijven	Akkerbouw en veevee	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Minstens 1 uur per dag huishoudelijke taken	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	40 of jonger	Geslacht: vrouwen
Vrije tijd						
Lidmaatschap vrije tijdsvereniging	n.s.	Akkerbouw, tuinbouw, intensieve veeteelt	n.s.	n.s.	Middelste leeftijds-groepen	n.s.
Beroepsmotivatie						
Positief aspect: Succesvol ondernemen	Grote bedrijven	n.s.	n.s.	n.s.	40 of jonger	n.s.
Positief aspect: bedenken en uitvoeren van nieuwe ideeën	n.s.	Sierteelt, fruit en akkerbouw	Lage tot middelma-tige solvabiliteit	n.s.	40 of jonger	n.s.
Positief aspect: arbeidsvreugde	n.s.	Meest: veevee Minst: groenten	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Stress						
Stressfactor: ongerust over inkomen van het bedrijf	n.s.	Meest: intensieve veeteelt, groenten en fruit Minst: akkerbouw en melkvee	Lager	Lager	40 of jonger 51 tot 60 jaar	n.s.
Stressfactor: bevreesd over afbetaling schulden	Minst: klein en middel-grote (soms of nooit)	Meest: intensieve veeteelt en fruitsector Minst: akkerbouw, melkvee en sierteelt	Lager	Lager	40 of jonger 51 tot 60 jaar	n.s.

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN - Opmerking: Scholingsgraad bleek nergens significant.

n.s. = niet significant

Er worden heel wat arbeidsuren gepresteerd door de meeste LMN-bedrijfsleiders. Toch ondervindt de grote meerderheid veel voldoening van en arbeidsvreugde door het geleverde werk. De zelfstandigheid, de onafhankelijkheid en het leven in de open ruimte spelen hierbij een belangrijke rol. Andere betaalde activiteiten komen al bij een vijfde van de bedrijfsleiders voor. Vooral de akkerbouwsector en de veeveesector scoren hier hoog.

De meerderheid vindt het land- en tuinbouwberoep boeiend en voelt zich dan ook in grote mate actief en ijverig. Ondanks de kopzorgen over het inkomen bij ongeveer de helft van de bedrijfsleiders, blijkt dat de grote meerderheid (meer dan 80%) gelukkig en tevreden is met hun leven in het algemeen. Dat zijn positieve indicaties voor het psychosociale welzijn.

Ondernemers- en innovatiezin vinden we significant meer terug bij de jongste leeftijdsgroep: zij duiden het meest frequent het bedenken en uitvoeren van nieuwe ideeën en het succesvol ondernemen aan als aantrekkelijke punten van het landbouwberoep. Hiermee steken zij duidelijk boven de andere leeftijdsgroepen uit. Van de sectoren hechten in de fruitteelt en de sierteelt het grootste aandeel respondenten belang aan innovatie in het beroep.

Verder stellen we ook vast dat ondanks de lange werkdagen de meeste LMN-deelnemers toch tijd kunnen besteden aan sociale contacten. Meer dan de helft heeft ook tijd voor hobby's en eigen interesses. Van sociaal isolement lijkt er bij de meeste LMN-bedrijfsleiders op het eerste gezicht geen sprake. Vooral de middelste leeftijdsgroepen geven aan lid te zijn van een vrijetijdsvereniging, alsook de tuinbouw, akkerbouw en intensieve veeteelt.

Een punt van bezorgdheid is dat iets minder dan de helft van de respondenten zich toch nooit of eerder soms kalm en ontspannen voelt. Een minderheid verwijst naar vaak voorkomende fysieke en geestelijke uitputting (net geen een op de vijf), het zich soms of nooit gesteund voelen door de mensen in zijn/haar omgeving en het gevoel alleen maar te leven om te werken (beide ongeveer een op de drie). Deze cijfers mogen we niet negeren, ook al gaat het om een minderheid.

Globaal genomen zijn de intensieve veeteelt en de fruitsector de sectoren die het meest last hebben van de stressfactoren m.b.t. het inkomen en de afbetaling van schulden, de sector groenten enkel inzake inkomen. Deze sectoren maakten een zware crisis door in 2011, getuige ook de sterk negatieve conjunctuurindex van het najaar van 2011. Akkerbouw en melkvee hebben het minste last van vraagtekens rond inkomen en schuld. Grote bedrijven zijn gevoeliger voor de stressfactor schulden, gezien het hogere vreemd vermogen.

De jongste bedrijfsleiders kampen significant meer met kopzorgen over het inkomen en schulden. Dat zien we opvallend genoeg ook bij de groep tussen 50 en 60 jaar. De oudste leeftijdsgroep heeft hier minder vaak last van. De samenhang van hogere scores op stressfactoren schuld en inkomen en lagere solvabiliteit en arbeidsinkomen per FAK is logisch.

3.3 Sociale duurzaamheid op bedrijfsniveau

In deze paragraaf gaan we op zoek naar indicaties voor sociale duurzaamheid op het niveau van het bedrijf.

3.3.1 Problemen op het bedrijfsniveau

In welke mate ervaren de LMN-bedrijfsleiders bepaalde problemen als belangrijk? De vraag was: "Duid aan hoe belangrijk de volgende problemen zijn op uw bedrijf."

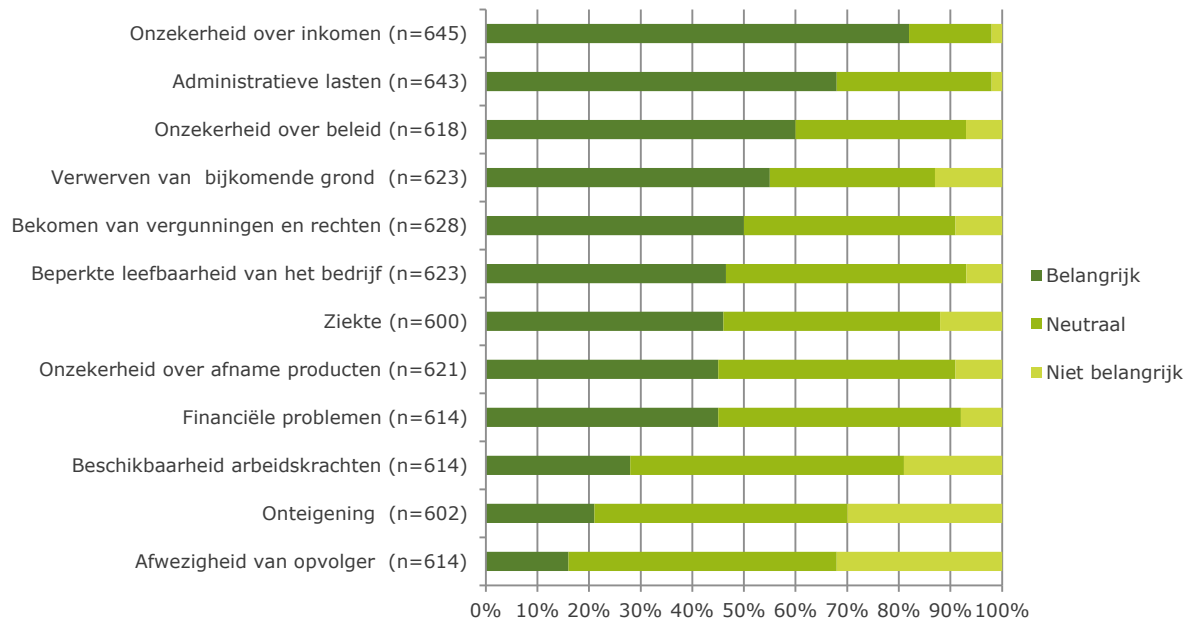
Algemeen

Figuur 7 toont aan dat de meeste respondenten (82%) onzekerheid van het inkomen als een belangrijk probleem ervaren. Administratieve lasten nemen een tweede plaats in met 67% respondenten. Dan volgen onzekerheid over het beleid (60%), het verwerven van bijkomende grond (55%) en het bekomen van vergunningen en rechten (bv. milieu, productie, mest) (50%). Deze top vijf is grofweg terug te brengen tot drie types van problemen: problemen m.b.t. het inkomen, het overheidsbeleid en de grond.

Vervolgens zijn er een aantal problemen die net minder dan de helft van de respondenten als belangrijk aangeven: de beperkte leefbaarheid van het bedrijf, financiële problemen, onzekerheid over de afname van producten en ziekte. Bij deze laatste is het niet duidelijk of het hier gaat om ziekte van de bedrijfsleider zelf of ziekte bij of van gewassen en dieren.

Voor alle bovenstaande problemen geldt dat de meerderheid van de respondenten die het probleem niet als belangrijk ervaren, neutraal geantwoord hebben. Een aantal problemen wordt echter door een relatief groot percentage expliciet aangeduid als niet belangrijk. Zo blijkt beschikbaarheid van arbeidskrachten voor ongeveer een vijfde geen belangrijk probleem (voor 28% is dat wel belangrijk). Onteigening en afwezigheid van een opvolger wordt door respectievelijk 21% en 16% als een belangrijk probleem ervaren, maar telkens een derde duidt deze problemen aan als niet belangrijk. Dat een op de vijf met onteigening te maken heeft, is toch wel een opmerkelijke vaststelling.

Figuur 7: Aandeel problemen belangrijk - neutraal - niet belangrijk, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

De mate waarin een bepaald probleem als belangrijk wordt ervaren, verschilt statistisch significant volgens sector, solvabiliteit, bedrijfsgrootte, arbeidsinkomen/FAK, scholingsgraad en leeftijd.

Tabel 19 geeft aan dat onzekerheid over het beleid het meest als belangrijk wordt ervaren bij de rundveesectoren (73 tot 92%), de gemengde bedrijven (74%) en de akkerbouwsector (71%).

2011 was een uitzonderlijk moeilijk jaar voor alle sectoren. Onzekerheid over het inkomen komt dus in min of meer gelijke mate terug bij de meeste sectoren. Er is wel één uitschieter, de groentesector, met een aandeel van maar liefst 95%. Ook de intensieve veeteelt (87%) en andere rundveebedrijven (89%) kampen iets vaker met dit probleem. Vleesvee, melkvee en sierteelt kennen een iets lager aandeel bedrijfsleiders dat onzekerheid van het inkomen een belangrijk probleem vindt (maar toch nog steeds ongeveer 73%).

Voor de tuinbouwsectoren geven aan te kampen met problemen inzake afname producten (tussen de 60 en de 77%). Voor de groentesector kan dat verklaard worden door de EHEC-crisis die nog vers in het geheugen zat op het moment van de enquête. Akkerbouw en intensieve veeteelt ervaren dit probleem veel minder als belangrijk (ongeveer een op de vier).

De vleesveesector kampt significant meer met beperkte leefbaarheid (79%); de (glas)sierteelt significant minder (26%). De boomkwekerijen uit de enquête kennen dat probleem zelfs helemaal niet.

Het verwerven van bijkomende grond en onteigening worden significant vaker als belangrijk probleem aangeduid in de melkveesector, de vleesveesector, de andere rundveebedrijven en de akkerbouwsector (i.e. de grondgebonden sectoren). Bij onteigening valt vooral het cijfer in de vleesveesector op. Maar liefst de helft ervaart dat als een belangrijk probleem. Bij de akkerbouw en andere rundveebedrijven is dat een derde, bij melkvee ongeveer een kwart. Verwerven van bijkomende grond tekent bij de rundveehouderij aandelen op tussen 69 en 78% en bij de akkerbouw een aandeel van 72%. Ook een op de twee bedrijfsleiders uit de gemengde bedrijven en intensieve veeteelt ondervindt problemen met het verwerven van bijkomende grond. Enkel bij de tuinbouwsectoren treedt het probleem minder vaak op. Uitzondering zijn de boomkwekerijen waarbij toch twee derde het verwerven van bijkomende grond als een probleem ervaart. Problemen rond de beschikbaarheid van arbeidskrachten komen dan weer wel significant vaker voor in de tuinbouwsectoren en dan

voornamelijk bij de sierteelt (54%) en de fruitteelt (47%). De intensieve veeteelt en de akkerbouwsector kampen hier significant minder mee (minder dan 15%).

Tabel 19: Belangrijke bedrijfsproblemen, per sector, in %, 2012

Bedrijfstype	Onzekerheid over inkomen (n=645, p=0,0050)	Bepaalde leefbaarheid bedrijf (n=616, p=0,0462)	Verwerven van bijkomende grond (n=623, p<0,0001)	Beschikbaarheid arbeidskrachten (n=614, p<0,0001)	Onzekerheid over beleid (n=618, p<0,0001)	Onzekerheid over afname producten (n=621, p<0,0001)	Onteigening (n=602, p<0,0001)
Akkerbouw	85	42	72	14	71	23	37
Melkvee	73	48	69	25	80	37	23
Vleesvee	73	79	73	21	73	55	55
Andere rundvee	89	50	78	24	92	42	38
Intensieve veeteelt	87	43	54	12	61	24	21
Groenten	95	53	44	39	28	61	10
Fruit	79	48	37	47	36	69	9
Sierteelt	74	26	33	54	28	67	12
Andere tuinbouw	88	54	29	42	13	77	9
Gemengd	81	42	57	28	74	42	18

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

Naast het bepalen van significante verschillen kunnen we ook de top vijf van belangrijke problemen vergelijken tussen de verschillende hoofdbedrijfstypes⁴. Onzekerheid over het inkomen neemt de eerste plaats in bij alle sectoren behalve bij de rundveehouderij waar de onzekerheid over het beleid het meeste voorkomt (tabel 20).

De intensieve veeteelt, de gemengde bedrijven en de rundveehouderij hebben dezelfde problemen in de top vijf (onzekerheid beleid, onzekerheid inkomen, administratieve lasten, verwerven van bijkomende grond en bekomen van vergunningen en rechten), weliswaar in andere volgorde van belang. Ook de akkerbouw heeft gelijkaardige problemen, al komt hier het probleem van ziektes (ziektes bij gewassen of ziekte van bedrijfsleider of ander personeel) als enige in alle sectoren in de top vijf voor.

Dat betekent dat de tuinbouwsector de vreemde eend in de bijt is met een top vijf die verschilt van de andere sectoren. Zo is onzekerheid over de afname van producten na onzekerheid over het inkomen het tweede belangrijkste probleem en staan financiële problemen en beperkte leefbaarheid op plaats vier en vijf. Die problemen komen in geen enkele andere top vijf voor. Hieruit blijkt dus nogmaals dat 2011 een zeer moeilijk jaar was voor de tuinbouw met duidelijke afzetproblemen door de EHEC-crisis.

⁴ Verschil met het LARA 2012 is dat voor de varkens ook het cijfer van pluimvee meegenomen is, dat we ook data hebben over de gemengde bedrijven en dat de cijfers voor tuinbouw en rundvee niet enkel voor gespecialiseerde bedrijven zijn.

Tabel 20: Top vijf belangrijke problemen, per hoofdbedrijfstype, in %, 2012

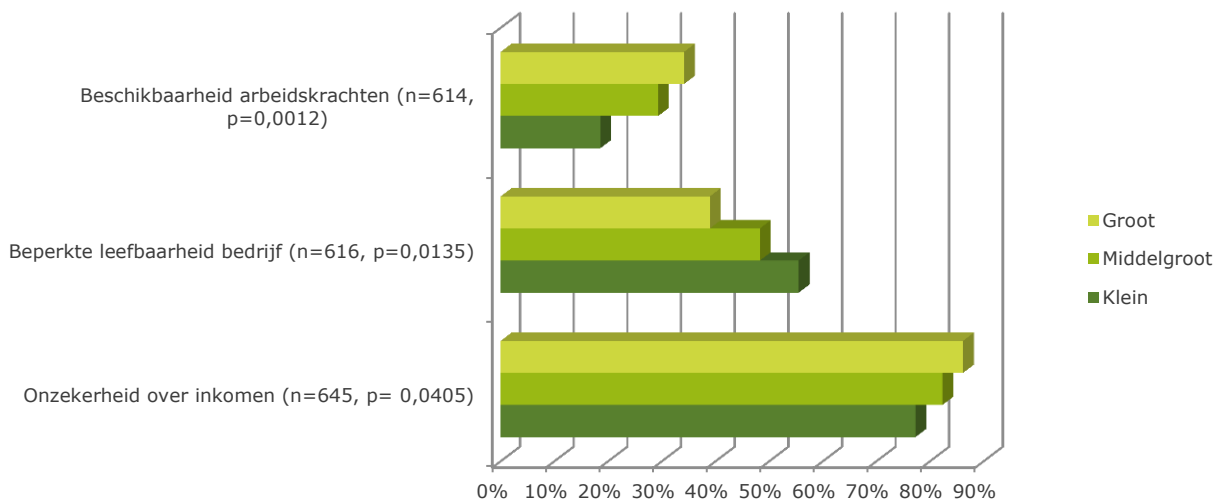
Bedrijfstype	Probleem 1	Probleem 2	Probleem 3	Probleem 4	Probleem 5
Akkerbouw	Onzekerheid inkomen (85%)	Verwerven van bijkomende grond (72%)	Onzekerheid over het beleid (71%)	Administratie-ve lasten (65%)	Ziektes (51%)
Rundvee	Onzekerheid beleid (83%)	Onzekerheid inkomen (76%)	Verwerven van bijkomende grond (71%)	Administratie-ve lasten (69%)	Bekomen van vergunningen en rechten (56%)
Intensieve veeteelt	Onzekerheid inkomen (87%)	Administratie ve lasten (64%)	Onzekerheid beleid (61%)	Bekomen van vergunningen en rechten (55%)	Verwerven van bijkomende grond (54%)
Tuinbouw	Onzekerheid inkomen (85%)	Onzekerheid afname producten (67%)	Administratieve lasten (66%)	Financiële problemen (48%)	Beperkte leefbaarheid van het bedrijf (46%)
Gemengd	Onzekerheid inkomen (81%)	Administratieve lasten (75%)	Onzekerheid beleid (74%)	Verwerven van bijkomende grond (57%)	Bekomen van vergunningen en rechten (50%)

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

Wat betreft de overige bedrijfskenmerken geldt in de eerste plaats dat categorieën met een lagere solvabiliteit significant meer aangeven dat ze kampen met financiële problemen (56%). Een zeer hoge solvabiliteit, en dus minder vreemd vermogen binnen het totale vermogen, biedt een buffer voor financiële problemen (35%).

Verder is er een statistisch significant verschil volgens bedrijfsgrootte m.b.t. de mate van belang van de volgende problemen: onzekerheid over het inkomen, beperkte leefbaarheid van het bedrijf en beschikbaarheid van arbeidskrachten (figuur 8). Hoe groter het bedrijf, hoe groter het aandeel dat kampt met onzekerheid over het inkomen en met een tekort aan arbeidskrachten. Kleinere bedrijven gaan dan weer significant vaker samen met problemen rond beperkte leefbaarheid.

Figuur 8: Aandeel problemen belangrijk, per categorie bedrijfsgrootte, in %, 2012

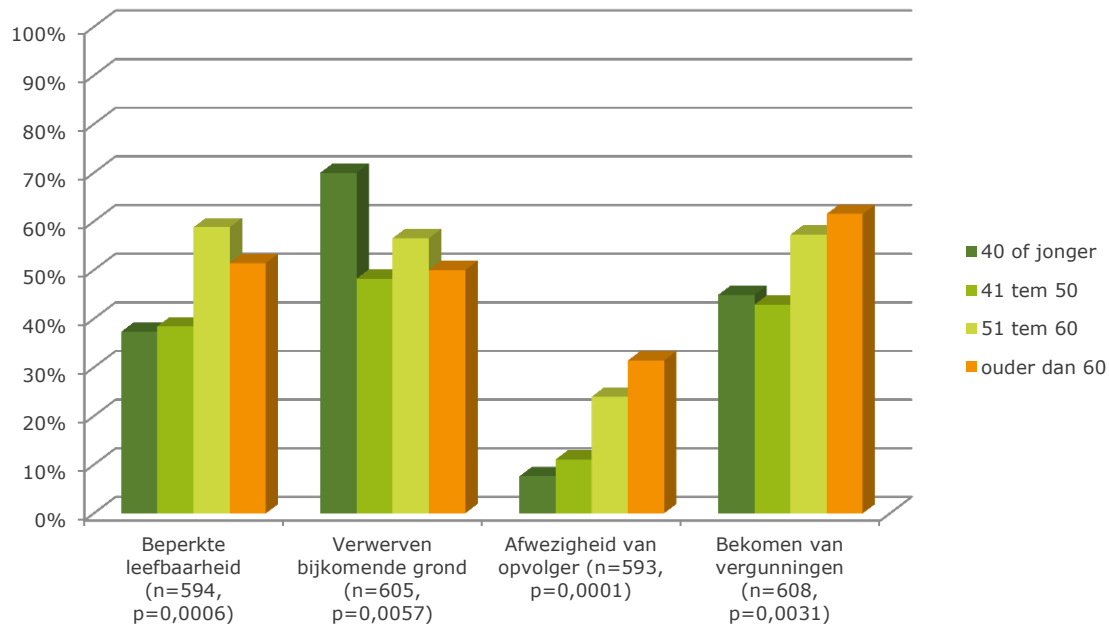

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

We zien ook nog de logische vaststelling dat een hoger arbeidsinkomen/FAK minder frequent samengaat met financiële problemen ($p < 0,0001$). De meeste respondenten geven aan dat zij deze problemen als neutraal ervaren. Voor de negatieve arbeidsinkomens per FAK geeft 62% aan dat zij dat een belangrijk probleem vinden t.o.v. een op de drie bij de hogere inkomenscategorieën. Onzekerheid over het beleid is dan wel weer eerder een probleem van deze hogere categorieën (meer dan 60% duidt dit aan als belangrijk t.o.v. tussen de 45 en 53% bij de negatieve arbeidsinkomens, $p = 0,0379$).

Kijken we naar de persoonskenmerken, dan vinden we in figuur 9 de afwezigheid van een opvolger logisch gezien vaker terug bij de twee oudste leeftijdsgroepen (een op de vier voor de groep van 51 t.e.m. 60 jaar; een op de drie voor de groep ouder dan 60). Ook problemen met het bekomen van vergunningen en een beperkte leefbaarheid komen het frequentst voor bij deze oudere leeftijdsgroepen (respectievelijk ongeveer 60% en een op de twee). Dat stellen we ook vast bij de scholingsgraad: lagere diploma's gaan significant meer gepaard met problemen van vergunningen (= 0,0007) en leefbaarheid van het bedrijf ($p < 0,0001$). Oudere LMN-bedrijfsleiders zijn vaker lager geschoold. Verwerven van bijkomende grond blijkt frequenter een probleem bij de jongste leeftijdsgroep (70%). Zij hebben vaak de grootste nood op dit vlak.

Figuur 9: Aandeel problemen belangrijk, per leeftijdscategorie, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

3.3.2 Bedrijfsstrategieën

De respondenten kregen een vooraf bepaalde lijst van elf strategieën voor het bedrijf. Volgende vraag werd hen voorgeschoteld: "Hoe past u uw bedrijf aan voor de toekomstige uitdagingen?" Ze konden meerdere mogelijkheden aanduiden.

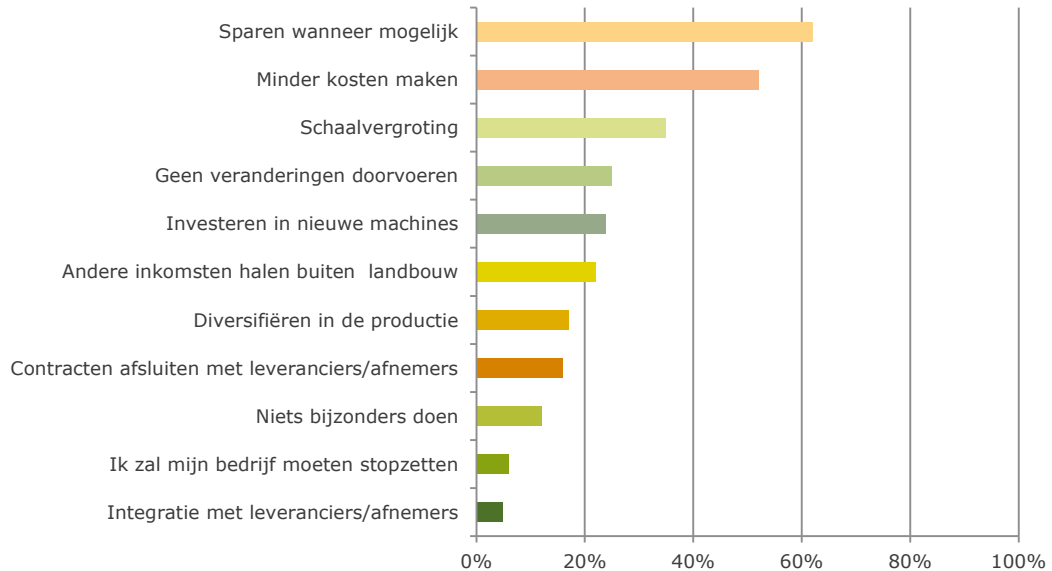
Algemeen

Uit figuur 10 blijkt dat sparen wanneer mogelijk (62%) en minder kosten maken (52%) de meest gevolgde strategieën zijn van de LMN-bedrijfsleiders anno 2012. Deze voorkeur voor iets meer behoudsgezinde strategieën kan het gevolg zijn van het crisisjaar 2011. Toch staat schaalvergroting op de derde plaats met meer dan een derde dat dit als een strategie beschouwt om toekomstige uitdagingen aan te pakken. Dat verklaart waarom het verwerven van bijkomende grond in de top vijf stond van belangrijke problemen. We zien inderdaad in tabel 21 een significant verband tussen kiezen voor schaalvergroting en het probleem van grondverwerving. Ongeveer 70% van de schaalvergroters vindt verwerven van bijkomende grond belangrijk t.o.v. net niet de helft bij de niet-schaalvergroters.

Andere inkomsten halen buiten landbouwactiviteiten en investeren in machines zijn populair bij ongeveer een vierde van de respondenten. Net als schaalvergroting hangt investeren ook significant samen met de nood aan bijkomende grond: zie tabel 22. 65% van de investeerders ondervindt belangrijke problemen met het verwerven van bijkomende grond t.o.v. de helft van de niet-investeerders.

Slechts een op de tien LMN-bedrijfsleiders doet niets bijzonders om toekomstige uitdagingen aan te gaan, voor een vierde is geen veranderingen doorvoeren een bewuste strategie. Ongeveer 17% richt zich tot de keten en grijpt contracten met afnemers of toeleveranciers en diversificatie in de productie (thuisverkoop, hoevetoerisme, ...) aan als strategie om uitdagingen aan te gaan. 6% geeft aan dat zij hun bedrijf zullen moeten stopzetten. Integratie met leveranciers en/of afnemers is de minst populaire strategie.

Figuur 10: Strategieën om toekomstige uitdagingen aan te gaan, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663)

Tabel 21: Strategiekeuze schaalvergroting en problematiek verwerven van bijkomende grond, in %, 2012

		Niet kiezen voor schaalvergroting (%)	Kiezen voor schaalvergroting (%)
Verwerven van bijkomende grond als belangrijk probleem	Belangrijk	47	69
	Neutraal	36	26
	Niet belangrijk	17	4

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=623, p<0,0001)

Tabel 22: Strategiekeuze investeren in machines en problematiek verwerven van bijkomende grond, in %, 2012

		Niet kiezen voor investeren (%)	Kiezen voor investeren
Verwerven van bijkomende grond als belangrijk probleem	Belangrijk	52	65
	Neutraal	34	27
	Niet belangrijk	14	8

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n= 623, p=0,0213)

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

Uit tabel 23 valt op dat de sierteelt significant minder frequent voor schaalvergroting kiest in vergelijking met de andere sectoren: ongeveer een op de tien. De stijging van de energiekosten en de ongunstige economische ontwikkelingen in 2011 kunnen hierbij een verklaring zijn. Bij de fruitteelt ligt dat wel meer in lijn met de andere sectoren (nl. een op de drie). De melkveehouderij kent met 45% het hoogste aandeel respondenten dat voor schaalvergroting kiest van alle sectoren. Dat bleek ook al uit Van der Straeten *et al.* (2013) waar de toekomst van de melkveehouderij in kaart werd gebracht. Ook bij de gemengde bedrijven, de intensieve veeteelt en de akkerbouwsector is dat net geen 40%.

De sierteelt (44%) is de meest investeringsgerichte sector. De akkerbouw en de gemengde bedrijven volgen op behoorlijke afstand met een aandeel rond de 30%. De investeringen in de sierteelt hebben vermoedelijk deels te maken met de opmars van WKK's (warmte-krachtkoppeling) en de voortdurende nood aan innovatie om competitief te blijven (zoals ook vastgesteld in Vuylsteke *et al.*, 2013).

Een kostenverlagende strategie vinden we significant meer terug in de tuinbouwsectoren (ongeveer 60 à 70%) en de akkerbouwsector (57%). Diversificatie in de productie blijkt een groter aandeel aanhangers te hebben in de tuinbouwsectoren. Vooral de fruitteelt valt op met een percentage van een op de drie. Bij de akkerbouw en gemengde bedrijven is dat aandeel een op de vijf. De productie moet zich natuurlijk lenen tot diversificatie.

Wat betreft strategieën m.b.t. de keten valt op dat de akkerbouwsector en de sierteelt relatief vaker een toevlucht nemen tot contracten met afnemers of toeleveranciers: één op de drie t.o.v. 15 tot 20% bij de andere tuinbouwsectoren, intensieve veeteelt en gemengd. Bij melkvee is dat slechts 6%, bij de respondenten van de sector vleesvee is niemand van plan contracten af te sluiten. Er heerst in geen enkele sector veel animo voor integratie met leveranciers of afnemers. In de tuinbouw en intensieve veeteelt komt dat ietwat meer voor, al blijft het aandeel aan de lage kant (7 à 8%). Dit kan verklaard worden doordat de bedrijven die voor integratie kiezen niet in het LMN (en dus de steekproef) zijn opgenomen.

Geen veranderingen doorvoeren blijkt voornamelijk een strategie te zijn in de groentesector (35%), de intensieve veeteelt (32%) en de vleesveesector (29%). Deze laatste scoort ook opmerkelijk hoog wat betreft andere inkomsten halen buiten de landbouw: 45% duidt dit aan als strategie. We zagen dit ook al bij figuur 2. Er is een ruime kloof met de tweede plaats: de akkerbouwsector met 32%. De meeste andere sectoren halen een aandeel rond de 20%.

Tabel 23: Gekozen strategieën, per sector, in %, 2012

Bedrijfstype	Andere inkomsten buiten lb (p=0,0095)	Geen veranderingen doorvoeren (p=0,0337)	Diversifiëren in productie (p=0,0010)	Contracten afsluiten (p<0,0001)	Minder kosten maken (p=0,0379)	Schaalvergroting (p=0,0076)	Investeren in nieuwe machines (p=0,0017)
Akkerbouw	31	22	19	33	57	39	31
Melkvee	21	22	16	7	46	45	17
Vleesvee	45	29	6	0	55	32	10
Andere rundvee	14	21	11	7	50	43	18
Intensieve veeteelt	23	32	7	15	45	38	17
Groenten	21	35	21	19	63	26	23
Fruit	26	14	34	14	59	33	22
Sierteelt	12	9	23	33	58	12	44
Andere tuinbouw	4	26	22	19	70	22	37
Gemengd	22	25	18	18	42	39	29

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n =663)

Naast het bepalen van significante verschillen kunnen we ook de top vijf van belangrijke strategieën vergelijken tussen de verschillende sectoren⁵. We zagen in 3.2.1. al dat sparen wanneer mogelijk en minder kosten maken de twee meest populaire strategieën zijn. We zien deze ook terugkomen in tabel 24 in de top twee van elk (hoofd)bedrijfstype. Schaalvergroting blijkt met uitzondering van de tuinbouw in alle bedrijfstypes de derde plaats in te nemen. Bij de tuinbouw is dat investeren in nieuwe machines. Plaats vier en vijf verschillen wel tussen sectoren. Bedrijfsleiders in de tuinbouw kiezen voor diversifiëren in de productie (vierde plaats) en pas op de vijfde plaats voor schaalvergroting. Een op de drie respondenten in de akkerbouw ziet heil in contracten afsluiten (vierde plaats) en investeren in nieuwe machines en andere inkomsten halen buiten de landbouw (gedeelde vijfde plaats). De rundveehouderij en intensieve veeteelt geven een vierde en vijfde plaats (zij het in andere volgorde) aan andere inkomsten halen buiten de landbouw en geen veranderingen doorvoeren. Gemengde bedrijven tot slotte geven een voorkeur aan investeren in nieuwe machines en geen veranderingen doorvoeren (resp. vierde en vijfde plaats).

Tabel 24: Top vijf van gekozen strategieën, per hoofdbedrijfstype, in %, 2012

Bedrijfstype	Strategie 1	Strategie 2	Strategie 3	Strategie 4	Strategie 5
Akkerbouw	Sparen wanneer mogelijk (67%)	Minder kosten maken (57%)	Schaalvergroting (39%)	Contracten afsluiten (33%)	Investeren in nieuwe machines (31%) Andere inkomsten halen buiten landbouw (31%)
Rundvee	Sparen wanneer mogelijk (61%)	Minder kosten maken (48%)	Schaalvergroting (42%)	Andere inkomsten halen buiten landbouw (24%)	Geen veranderingen doorvoeren (23%)
Intensieve veeteelt	Sparen wanneer mogelijk (62%)	Minder kosten maken (45%)	Schaalvergroting (38%)	Geen veranderingen doorvoeren (32%)	Andere inkomsten halen buiten landbouw (23%)
Tuinbouw	Sparen wanneer mogelijk (62%)	Minder kosten maken (62%)	Investeren in nieuwe machines (29%)	Diversifiëren in de productie (25%)	Schaalvergroting (25%)
Gemengd	Sparen wanneer mogelijk (59%)	Minder kosten maken (42%)	Schaalvergroting (39%)	Investeren in nieuwe machines (29%)	Geen veranderingen doorvoeren (25%)

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n =663)

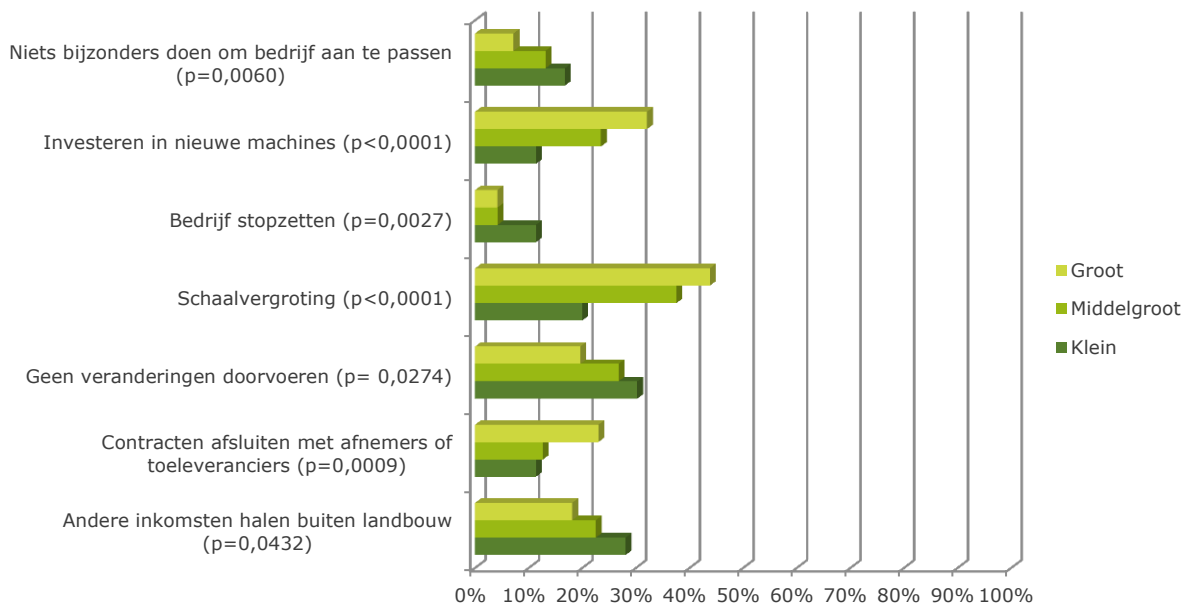
Wat betreft de andere bedrijfskenmerken toont figuur 11 duidelijk aan dat een groter aandeel uit de categorie grote bedrijven eerder kiest voor groeistrategieën zoals schaalvergroting (44%) en investeren in nieuwe machines (32%).

Kleinere bedrijven kiezen relatief gezien frequenter voor iets meer conservatieve strategieën: niets bijzonders doen (17%) en bewust geen veranderingen doorvoeren (30%) t.o.v. respectievelijk 7% en 20% van de categorie grote bedrijven. Ook het stopzetten van het bedrijf wordt relatief vaker door de kleinere bedrijven als strategie aangeduid (11% t.o.v. 4% bij de grote bedrijven). Andere inkomsten halen buiten de landbouw wordt eveneens relatief frequenter aangehaald door kleine bedrijven als mogelijke strategie (28%) t.o.v. grote bedrijven (18%).

Contracten afsluiten met afnemers of toeleveranciers is dan weer meer een zaak voor de grotere bedrijven (bijna een op de vier) t.o.v. kleinere bedrijven (11%).

⁵ Verschil met het LARA 2012 is dat voor de varkens ook het cijfer van pluimvee meegenomen is, dat we ook data hebben over de gemengde bedrijven en dat de cijfers voor tuinbouw en rundvee niet enkel voor gespecialiseerde bedrijven zijn.

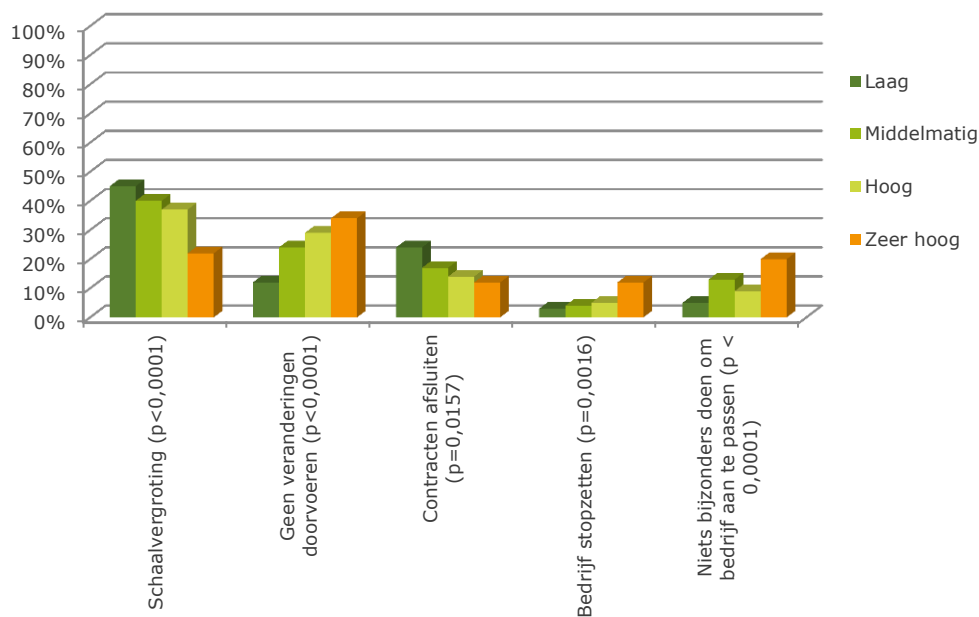
Figuur 11: Keuze strategie, per categorie bedrijfsgrootte, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n =663)

Figuur 12 geeft aan dat categorieën met een lagere solvabiliteit frequenter kiezen voor schaalvergroting (45% t.o.v. 22% bij de categorie met zeer hoge solvabiliteit). Een lage solvabiliteit wijst immers op meer extern kapitaal en dus investeringsgerichte bedrijven, gericht op verdere groei. Voor de behoudsgezinde strategieën niets bijzonders doen en geen veranderingen doorvoeren zien we dat het aandeel dat kiest voor (een van) deze strategieën toeneemt naarmate de solvabiliteit toeneemt. Hoe minder vreemd vermogen, hoe minder men in het verleden nood heeft gehad aan externe financiering wat kan wijzen op een al behoudsgezinde strategie in het verleden. Opvallend is dat bij de zeer hoge solvabiliteit een op de tien aangeeft het bedrijf te zullen stopzetten. Dat kan verklaard worden door het grote aandeel oudere bedrijfsleiders binnen de categorie met hoge solvabiliteit. Contracten afsluiten komt iets vaker voor bij de categorie met lage solvabiliteit (een op de vier t.o.v. ongeveer 14% bij de andere categorieën). Mogelijk hebben bedrijven met een lage solvabiliteit een grotere zekerheid nodig om extern kapitaal te kunnen aflossen.

Figuur 12: Gekozen strategieën, per categorie solvabiliteit, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n =660)

Categorieën met een lager arbeidsinkomen/FAK gaan grosso modo samen met grotere aandelen respondenten die ervoor kiezen om inkomsten buiten de landbouw te halen ($p = 0,0057$), om hun landbouwincome aan te vullen. Wat betreft contracten afsluiten, zien we dat dit uitgesproken meer wordt gekozen als strategie binnen de categorie met de hoogste arbeidsinkomens/FAK (27%; $p=0,0011$).

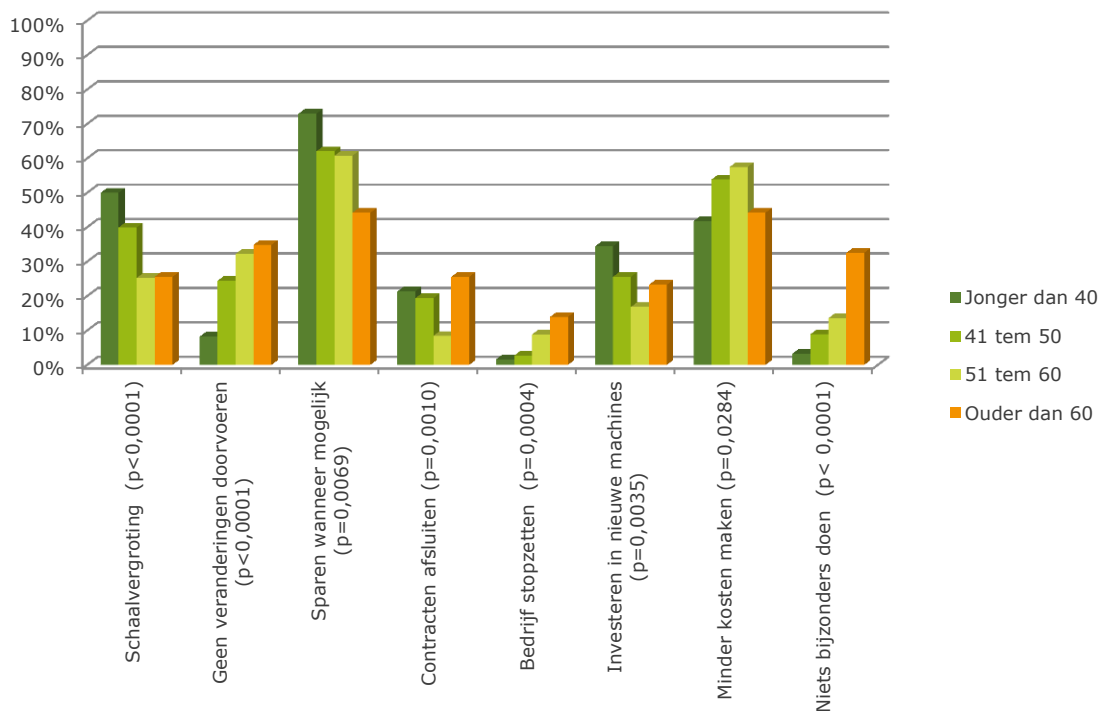
Wat betreft de kenmerken van de bedrijfsleiders zien we in de eerste plaats dat het hebben van een landbouwdiploma significant frequenter samengaat met een keuze voor schaalvergroting ($p=0,0099$) 40% t.o.v. 29%.

De meer groeigerichte strategieën schaalvergroting en investeren in nieuwe machines komen frequenter voor bij de jongste categorie (resp. 50% en 34%), zoals figuur 13 illustreert. We zien over het algemeen een dalende trend naarmate de leeftijd toeneemt. Jonge bedrijfsleiders investeren volop. Voor de categorie 51 tot 60 jaar zijn de respectievelijke aandelen nog 25% en 17%. De lichte stijging bij de oudste leeftijdsgroep wat betreft investeringen kan te maken hebben met het "opvolgerklaar" maken van het bedrijf.

De meer behoudsgezinde strategieën, bewust geen veranderingen doorvoeren en niets bijzonders doen om het bedrijf voor te bereiden op toekomstige uitdagingen, zijn zoals verwacht populairder bij de oudere leeftijdsgroepen. Oudere bedrijfsleiders bollen immers langzaam uit, vooral indien ze geen opvolger hebben. Stopzetten van het bedrijf kent eveneens een groter aandeel in de oudste leeftijdsgroep, wat natuurlijk logisch is.

Sparen wanneer mogelijk is een bijzonder geval. Het is de jongste leeftijdsgroep die frequenter aangeeft te willen sparen (73%) en dat aandeel daalt stelselmatig naarmate de leeftijdscategorie stijgt (tot 44% bij de oudste groep, wat nog steeds een hoog percentage is). Sparen is in vele gevallen een noodzaak voor deze jonge categorie na de recente investeringen en bedrijfsovername. Minder kosten maken komt relatief frequenter voor bij de middelste leeftijdsgroepen (41 tot 60 jaar). Iets meer dan de helft van de respondenten uit deze groepen kiest deze strategie. Bij de andere groepen bedraagt dit aandeel 42 à 44%, wat nog steeds hoog is. Voor het afsluiten van contracten is het beeld niet eenduidig. Daarbij valt enkel de lage voorkeur op voor deze strategie vanuit de groep van 51 tot 60 (8%). Bij de andere schommelt dit tussen de 20 en de 25%.

Figuur 13: Gekozen strategieën, per leeftijdscategorie, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n =637)

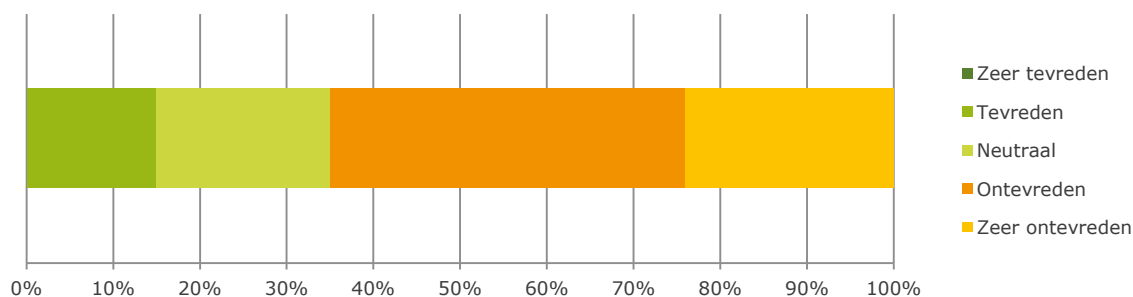
3.3.3 Inkomen op het bedrijf

We bevroegen de inkomenstevredenheid en het aandeel alternatieve inkomsten binnen het gezinsinkomen. In de enquête werden de volgende vragen gesteld: "Krijgt u loon naar werken? Duid aan in welke mate u tevreden bent over uw arbeidsinkomen (1). Beschouw uw gemiddelde gezinsinkomen van de laatste drie jaren (2009-2011). Geef een inschatting van het percentage van dit gezinsinkomen (gemiddeld genomen) dat niet rechtstreeks uit landbouwactiviteiten komt en duid dit hieronder aan (2). Let op: het gezinsinkomen bevat ook het inkomen van de echtgeno(o)te die buiten het landbouwbedrijf werkt."

3.3.3.1 Inkomenstevredenheid

Uit figuur 14 blijkt dat 65% ontevreden tot zeer ontevreden is met het arbeidsinkomen. Slechts 16% is tevreden. Dat vertaalde zich eerder al in kopzorgen rond en onzekerheid van het inkomen en is zeer waarschijnlijk gelinkt aan het zeer slechte jaar 2011. De relatie met persoons- en bedrijfskenmerken komt aan bod in hoofdstuk 4.

Figuur 14: Inkomenstevredenheid, in %, 2012

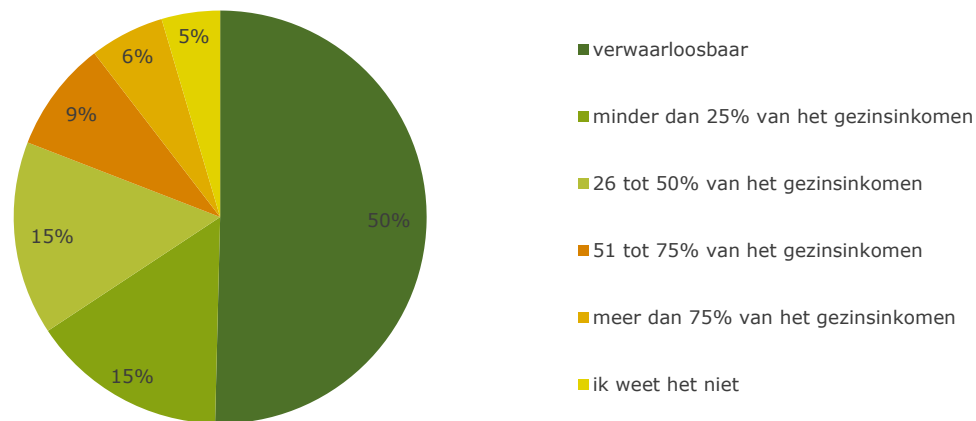
Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n =652)

3.3.3.2 Alternatieve inkomsten

Algemeen

Figuur 15 peilt naar het aandeel van het gemiddelde gezinsinkomen van 2009 tot 2011 dat niet rechtstreeks uit land- of tuinbouwactiviteiten kwam. Voor de helft van alle respondenten is het aandeel verwaarloosbaar. Voor ongeveer een derde van de respondenten bedraagt het aandeel meer dan 25% van het gemiddelde gezinsinkomen. Dit kan buitenshuiswerk door de partner en/of door de bedrijfsleider zelf zijn. Dit resultaat is logisch, aangezien we eerder al zagen dat 22% van de LMN-bedrijfsleiders naast het land- of tuinbouwberoep nog andere betaalde activiteiten heeft. Bij de meerderheid van hen beperkt zich dat tot één à drie uur per dag. 22% ziet dit als strategie.

Figuur 15 Gemiddeld aandeel van het gemiddelde gezinsinkomen niet rechtstreeks uit land- of tuinbouw, in %, 2009-2011

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n = 633)

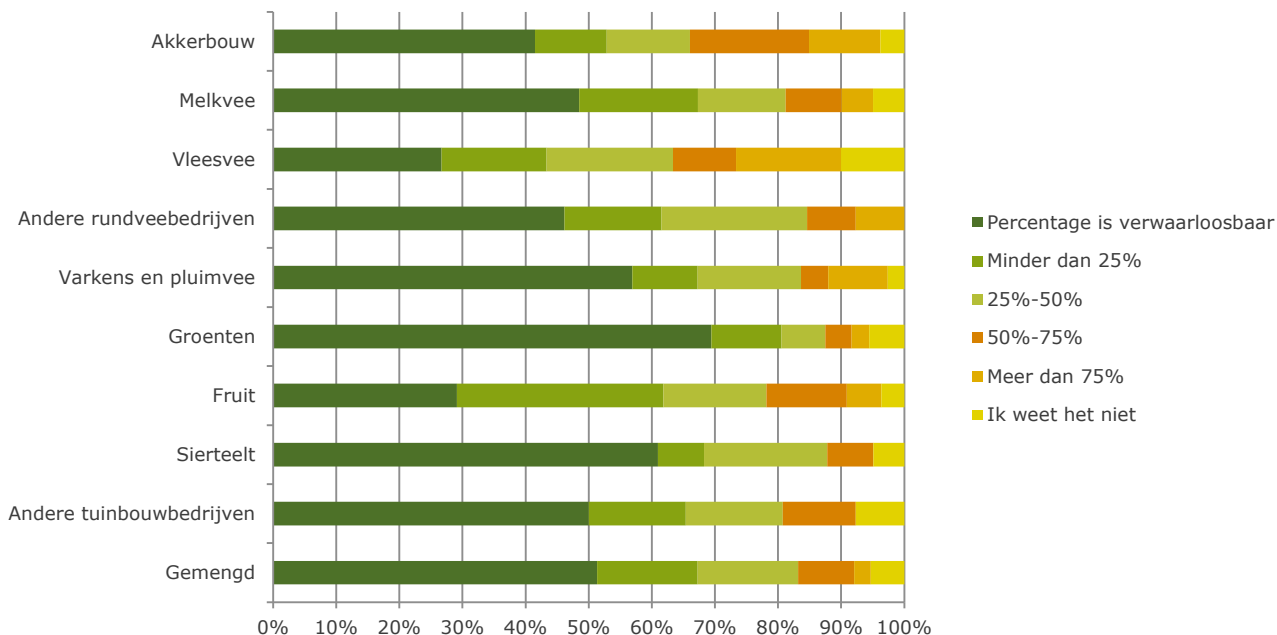
Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

Het aandeel alternatieve inkomsten in het gezinsinkomen hangt statistisch significant samen met de bedrijfsgrootte, sector, arbeidsinkomen per FAK, solvabiliteit en leeftijd. Niet-verwaarloosbare percentages alternatieve inkomsten komen relatief het meeste voor bij de sectoren fruit (67%), vleesvee (63%), akkerbouw (55%) en andere rundveebedrijven (54%) (figuur 16). Dit geldt ook voor de percentages van minstens 25% alternatieve komsten: vleesvee (47%), akkerbouw (43%), andere rundvee (38%) en fruit (35%).

Figuur 17 toont dat een negatief arbeidsinkomen/ FAK en een kleinere bedrijfsgrootte vaker samen gaan met een niet-verwaarloosbaar percentage alternatieve inkomsten (tussen 50 en 57%). Percentages alternatieve inkomsten van minstens 25% komen het meest voor bij de categorieën met een arbeidsinkomen tot 20.000 euro (33 à 35%) en bij de categorie met een kleine bedrijfsgrootte (41%). Het is logisch dat een lager arbeidsinkomen/FAK een stimulans is om op zoek te gaan naar alternatieve inkomsten. Het kan ook zijn dat bedrijven zich juist weten te handhaven dankzij alternatieve inkomsten. We zien eveneens dat een lage solvabiliteit ook significant vaker samengaat met niet verwaarloosbare percentages alternatieve inkomsten ($p=0,0224$) vermoedelijk door de nood om leningen te kunnen afbetalen.

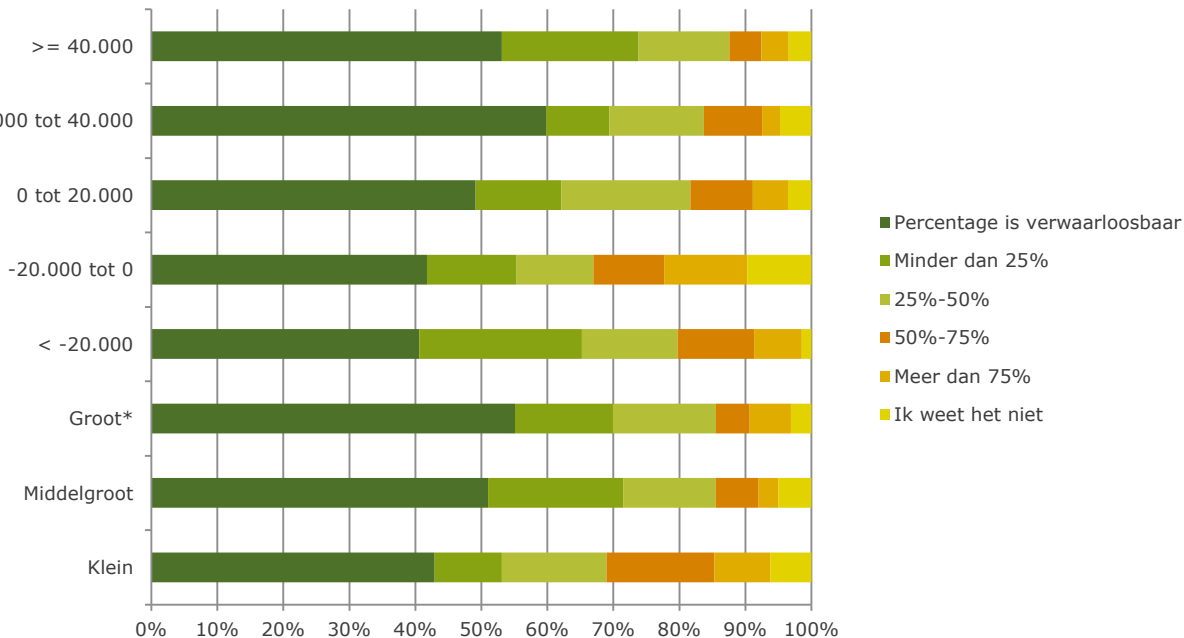
Wat betreft leeftijd stellen we in figuur 18 vast dat de helft van de jongere leeftijdsgroepen aangeeft niet-verwaarloosbare alternatieve inkomsten hebben (rond 50%). Als we echter kijken naar een aandeel van minstens 25% in het gezinsinkomen dan is er bijna geen verschil meer tussen de leeftijdsgroepen.

Figuur 16: Aandeel alternatieve inkomsten in gezinsinkomen, per sector, in %, 2012

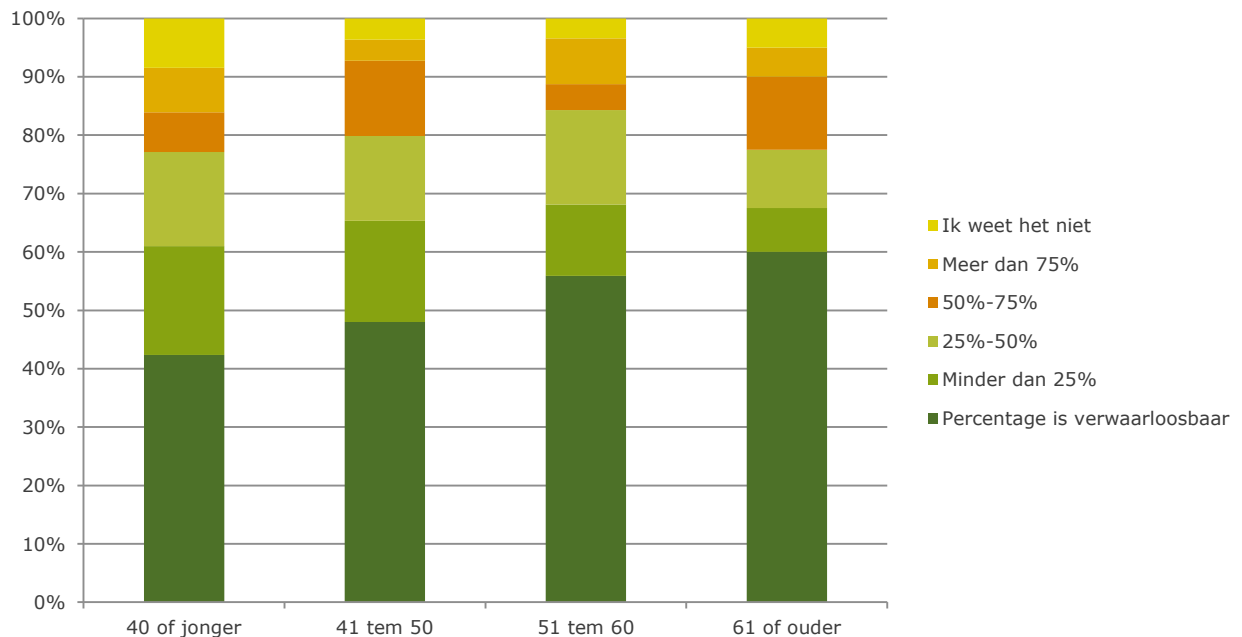
Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=633 p=0,0035 (ik weet het niet: te weinig waarnemingen, p met voorzichtigheid interpreteren))

Figuur 17: Aandeel alternatieve inkomsten, per categorie bedrijfsgrootte en arbeidsinkomen per FAK, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (* n=633, p=0,0002 ** arbeidsinkomen/FAK n=633, p=0,0020)

Figuur 18: Aandeel alternatieve inkomsten, per leeftijdscategorie, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=609, p=0,0152)

3.3.4 Besluit

Deze paragraaf beschreef indicaties voor sociale duurzaamheid op het niveau van het bedrijf. Tabel 25 vat de significante verbanden tussen de indicatoren en de bedrijfs- en persoonskenmerken samen.

Kijken we naar de problemen en uitdagingen anno 2012 dan staat onzekerheid over het inkomen met een ruime voorsprong op de eerste plaats. Dit uit zich eveneens in een zeer lage inkomens tevredenheid: minder dan een vijfde is tevreden met het inkomen. De naweeën van het crisisjaar 2011 zijn nog duidelijk te voelen.

Het is daarom niet te verwonderen dat sparen wanneer mogelijk en minder kosten maken de meest populaire strategieën vormen om toekomstige uitdagingen aan te pakken. Verder valt op dat drie van de top vijf problemen waarmee bedrijfsleiders uit het LMN kampen, te maken hebben met de overheid: administratieve lasten, onzekerheid over het beleid en bekomen van vergunningen en rechten. Het verwerven van grond vult deze top vijf nog aan. De nood aan bijkomende grond en vergunningen wijst op een behoefte aan (verdere) schaalvergroting. Dit vinden we terug bij de groeigerichte strategieën schaalvergroting en investeren in nieuwe machines die kunnen rekenen op respectievelijk ongeveer een derde en ongeveer een vierde aanhangers.

Afwezigheid van opvolging is voor 16% van de LMN-bedrijfsleiders een belangrijk probleem. Dit probleem speelt voornamelijk bij de oudste leeftijdscategorieën: tot zelfs een derde bij de 60-plussers.

Strategieën voor een verdere verankering in de keten worden gevolgd door net geen een op de vijf bedrijfsleiders. Nochtans kampt begin 2012 een op de twee met onzekerheid over de afname van hun producten, wat het probleem even frequent maakt als economische moeilijkheden zoals financiële problemen en beperkte leefbaarheid. Dit komt vooral door de hoge vertegenwoordiging van de tuinbouwsector bij dit probleem, wellicht deels door de EHEC-crisis. De tuinbouwsectoren maken dan ook significant meer gebruik van ketenstrategieën zoals diversifiëren van de productie (fruitteelt) en contracten (voornamelijk sierteelt).

We stelden ook nog andere verschillen vast tussen sectoren wat betreft problemen en strategieën. Zo zien de tuinbouwsectoren (vooral sier- en fruitteelt) de beschikbaarheid van arbeidskrachten vaker als een probleem. Bij groenten speelt de onzekerheid van het inkomen sterker een rol. 2011 was dan ook een zeer slecht jaar voor de groentesector. Deze sector ziet significant vaker heil in minder kosten maken en geen veranderingen doorvoeren als strategieën. De sierteelt gaat daarentegen volop voor investeringen in nieuwe machines. Dit kan

deels te maken hebben met de opmars van WKK's en de nood aan blijvende innovatie. Opvallend bij de tuinbouwsector in het algemeen en de sierteeltsector specifiek is dat schaalvergroting het minst vaak als strategie naar voor geschoven wordt in vergelijking met andere sectoren.

De akkerbouw zet ook significant vaker in op minder kosten maken, maar kiest daarnaast ook significant vaker voor schaalvergroting, investeringen in nieuwe machines en voor contracten. Deze sector kampt significant meer met problemen inzake grond (verwerven van en onteigening) en met onzekerheid van het beleid. Deze problemen komen ook significant meer voor bij de rundveehouderij. Onteigening is voornamelijk een probleem bij de vleesveesector, die daarnaast ook vaker kampt met een beperkte leefbaarheid. Deze sector kiest er meer voor geen veranderingen door te voeren, maar ook om andere inkomsten te halen buiten de landbouw t.o.v. andere sectoren. Dit staat in contrast met de melkveehouderij die significant meer kiest voor schaalvergroting dan andere sectoren (bijna de helft) en vandaar ook de problemen ervaart van het verwerven van bijkomende grond.

Bij de intensieve veeteelt speelt vooral de onzekerheid van het inkomen. Deze sector kiest zowel significant frequenter voor geen veranderingen doorvoeren als voor schaalvergroting.

Gemengde bedrijven kampen significant vaker met onzekerheid rond het beleid en ook met het verwerven van bijkomende grond (zij het iets minder dan bij melkvee). Deze bedrijven horen bij de sectoren die het vaakst voor schaalvergroting en investeren in nieuwe machines kiezen.

Niet verwaarloosbare percentages en percentages van minstens 25% alternatieve inkomsten van het gezinsinkomen komen significant meer voor in de fruitsector, vleesveesector en akkerbouw.

Kleinere bedrijven hebben vaker een voorkeur voor behoudsgezinde strategieën en gaan ook sneller over tot stopzetting en andere inkomsten halen buiten de landbouw. Grotere bedrijven kiezen eerder voor groei, alsook voor contracten afsluiten. Hoe groter het bedrijf, hoe groter het aandeel dat kampt met onzekerheid over het inkomen en met een tekort aan arbeidskrachten. Kleinere bedrijven kennen dan weer eerder een beperkte leefbaarheid.

Verder zagen we nog dat lagere arbeidsinkomens/FAK samengaan met een groter aandeel alternatieve inkomsten binnen het gezinsinkomen. Dit zou kunnen betekenen dat het gaat om land- en tuinbouwbedrijven die zich in stand houden dankzij alternatieve inkomsten buiten de landbouw.

Opvallend is dat de jongste leeftijdsgroep zowel meer kiest voor schaalvergroting en investeren als voor sparen wanneer mogelijk (t.o.v. de andere leeftijdscategorieën). Bij schaalvergroting en investeren duikt het probleem op van het verwerven van bijkomende gronden. De oudste leeftijdsgroep verkiest eerder geen veranderingen doorvoeren als strategie of voor stopzetten van het bedrijf. Deze groep kampt ook significant meer met het probleem van beperkte leefbaarheid. Minder kosten maken komt relatief frequenter voor bij de middelste leeftijdsgroepen.

Tabel 25: Samenvattende tabel: de LMN-bedrijfsleider en zijn/haar bedrijf: verband problemen, strategieën, alternatieve inkomsten en persoons- en bedrijfskenmerken

Indicator	Bedrijfsgrootte	Sector	Solvabiliteit	Arbeidsinkomen/FAK	Scholingsgraad	Leeftijd
Problemen						
Beperkte leefbaarheid	Kleine bedrijven	Meest: vleesvee Minst: sierteelt	n.s.	n.s.	LO tot LSO	51 t.e.m. 60 en ouder dan 60
Onzekerheid inkomen	Grote bedrijven	Meest: intensieve veeteelt, groenten andere tuinbouw en andere rundvee Minst: vleesvee, melkvee en fruit	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Financiële problemen	n.s.	n.s.	Lage solvabiliteit	Negatief arbeidsinkomen/FAK	n.s.	n.s.
Onzekerheid beleid	n.s.	Rundveesectoren, gemengd en akkerbouw	n.s.	Hogere arbeidsinkomen/FAK	n.s.	n.s.
Bekomen van vergunningen	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	LO tot LSO	51 t.e.m. 60 en ouder dan 60
Verwerven van bijkomende grond	n.s.	Meest: rundveesectoren en akkerbouw (maar ook gemengde bedrijven) Minst: tuinbouwsectoren	n.s.	n.s.	n.s.	Jonger dan 40
Onteigening	n.s.	Meest: rundvee (vooral vleesvee) en akkerbouw Minst: tuinbouwsectoren	Lage solvabiliteit	n.s.	n.s.	n.s.
Afwezigheid opvolger	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	51 t.e.m. 60 en ouder dan 60
Beschikbaarheid arbeidskrachten	Grote bedrijven	Meest: fruit- en sierteelt Minst: intensieve veeteelt en akkerbouw	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Onzekerheid afname producten	n.s.	Meest: tuinbouwsectoren Minst: akkerbouw en intensieve veeteelt	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.

Indicator	Bedrijfsgrootte	Sector	Solvabiliteit	Arbeidsinkomen/ FAK	Scholingsgraad	Leeftijd
Strategieën						
Schaalvergroting	Grote bedrijven	Meest: melkvee Tweede plaats: akkerbouw, gemengde bedrijven en intensieve veeteelt Minst: sierteelt	Lagere solvabiliteit	n.s.	n.s.	40 of jonger
Investeren in nieuwe machines	Grote bedrijven	Akkerbouw, tuinbouwsectoren (vooral sierteelt), gemengd	n.s.	n.s.	n.s.	40 of jonger
Sparen wanneer mogelijk	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	40 of jonger
Geen veranderingen doorvoeren	Kleine bedrijven	Groenten, vleesvee en intensieve veeteelt	Hogere solvabiliteit	n.s.	n.s.	ouder dan 60
Niets bijzonders doen om het bedrijf aan te passen	Kleine bedrijven	n.s.	Hogere solvabiliteit	n.s.	n.s.	ouder dan 60
Minder kosten maken	n.s.	Akkerbouw en tuinbouwsectoren	n.s.	n.s.	n.s.	41 tot 60
Diversifiëren van de productie	n.s.	Meest: fruitteelt Minst: rundveesectoren en intensieve veeteelt	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Andere inkomsten halen buiten de landbouw	Kleine bedrijven	Vleesvee	n.s.	<-20.000 tot 20.000	n.s.	n.s.
Contracten afsluiten	Grote bedrijven	Meest: akkerbouw en sierteelt Minst: rundveesectoren	Lage solvabiliteit	>= 40.000	n.s.	Niet eenduidig
Integratie	n.s.	Meest: tuinbouwsectoren en intensieve veeteelt	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Stopzetten van het bedrijf	Kleine bedrijven	n.s.	Zeer hoge solvabiliteit	n.s.	n.s.	Ouder dan 60
Niet-verwaarloosbaar aandeel alternatieve inkomsten in gezinsinkomen	Kleine bedrijven	Meest: fruit, vleesvee en akkerbouw Minst: groenten	n.s.	Lager	n.s.	40 of jonger en 41 tot 50

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

3.4 Sociale duurzaamheid op niveau van de omgeving

In deze paragraaf gaan we op zoek naar indicaties voor sociale duurzaamheid op het niveau van de omgeving.

3.4.1 Sociaal kapitaal

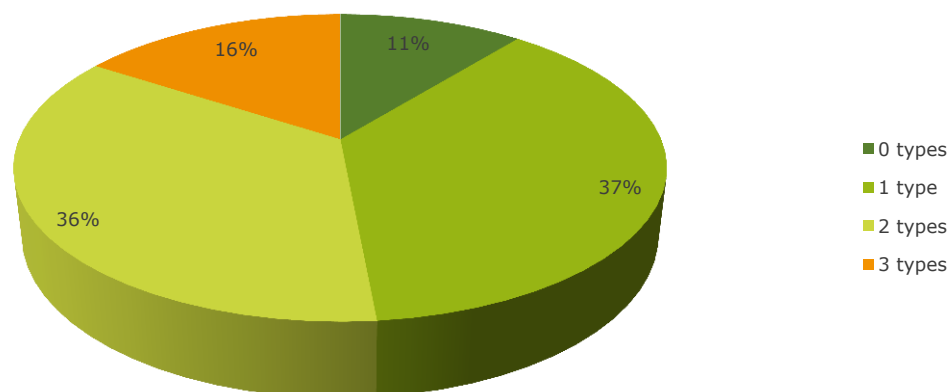
We bevroegen het al dan niet lidmaatschap van drie soorten verenigingen: een professioneel samenwerkingsverband, beroepsorganisatie en vrije tijdsvereniging. Daarnaast werd sociaal kapitaal nog breder bekeken als alle sociale contacten. Vandaar dat we ook peilden naar het al dan niet hebben van wekelijkse niet-familiale en familiale contacten.

3.4.1.1 Lidmaatschap van netwerken

Algemeen

84% van de respondenten is lid van een beroepsorganisatie, 41% van een samenwerkingsverband met een of meerdere land- of tuinbouwers in het kader van zijn/haar beroepsactiviteiten (telersvereniging, coöperaties, enz.). We zagen eerder al dat 32% lid is van een vrijetijdsvereniging. Deze cijfers zeggen niets over de al dan niet actieve betrokkenheid van de respondenten bij deze netwerken. Figuur 19 toont dat 52% lid is van minstens twee types vereniging. 11% is lid van geen enkel type vereniging. Deze cijfers zeggen niets over het aantal verenigingen waar men lid van is (men kan bijvoorbeeld van twee vrijetijdsverenigingen lid zijn). Inzake contacten zagen we bij 2.3 van dit hoofdstuk dat 94% van de LMN-bedrijfsleiders niet-familiale en/of familiale (niet-inwonend) contacten heeft tijdens de week.

Figuur 19: Aantal types lidmaatschap, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663)

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

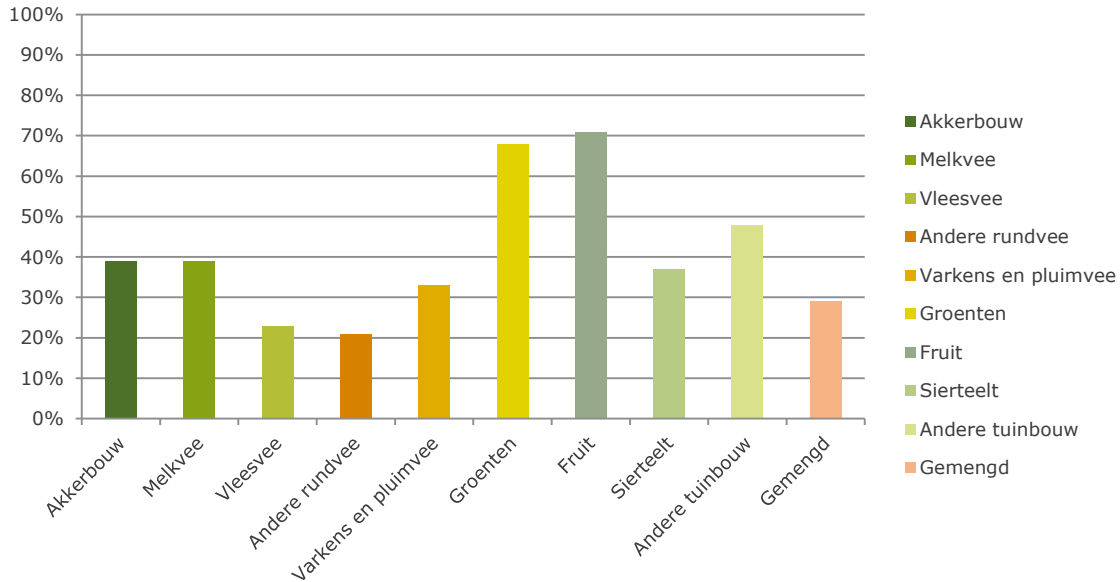
Lidmaatschap van een beroepsorganisatie verschilt nergens significant tussen de persoons- en bedrijfskenmerken. Categorieën met een hogere bedrijfsgrootte kennen een groter aandeel bedrijfsleiders dat lid is van een samenwerkingsverband: ongeveer de helft van de grote bedrijven t.o.v. een derde van de kleinere bedrijven ($p=0,0041$). Bij de sectoren in figuur 20 zijn het vooral de groentesector en fruitteelt die opvallen met een aandeel van ongeveer 60% (sierteelt slechts 37%). Dit is te verklaren door de samenwerking binnen de telersverenigingen opgericht in het kader van de Gemeenschappelijke Marktordering (GMO) Groenten en Fruit. De akkerbouw volgt op ruime afstand op de tweede plaats met 38%. De akkerbouw en tuinbouwsector scoren ook het beste op lidmaatschap van een vrijetijdsvereniging, samen met de intensieve veeteelt: telkens meer dan een derde is er lid van een vrijetijdsvereniging (enkel significant op hoofdbedrijfstype, $p=0,0352$).

Figuur 21 geeft het aantal types lidmaatschap weer per sector. Gezien het hoge aandeel respondenten in de tuinbouwsector dat lid is van een vrije tijdsvereniging en van een samenwerkingsverband, scoren deze sectoren

ook het hoogst wat betreft het percentage respondenten dat lid is van minstens twee types vereniging (66%). Andere rundvee, vleesvee en gemengde bedrijven scoren hierbij het laagst (21 à 29%).

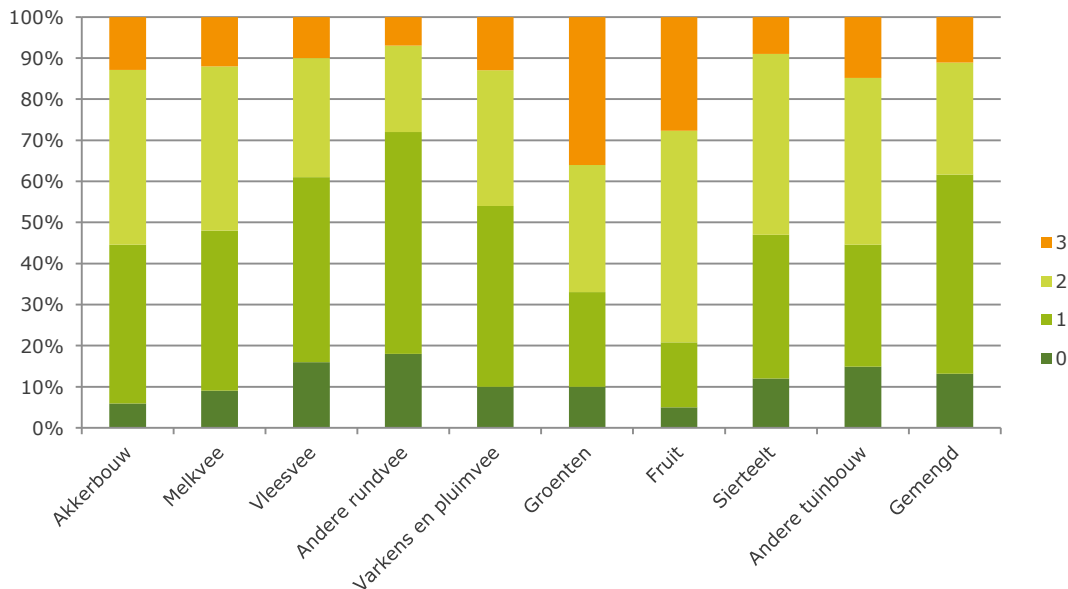
Vrije tijdsverenigingen zijn het minst populair bij de jonge bedrijfsleiders ($p= 0,0470$), en het meest bij de middelste leeftijdsgroepen: 38% bij de categorie 41 t.e.m. 50 jaar en 33% bij de categorie 51 t.e.m. 60 jaar.

Figuur 20: Lidmaatschap van een samenwerkingsverband, per sector, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663, $p<0,0001$)

Figuur 21: Aantal types lidmaatschap, per sector, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663, $p<0,0001$)

3.4.2 Imago van de land- en tuinbouwsector

We schotelden de stellingen uit de VILT imagostudie (2012) voor aan de LMN-deelnemers om op die manier te kunnen vergelijken of er een verschil is met de opvattingen over de land- en tuinbouwsector van de Vlaamse burgers. De land- en tuinbouwers uit het LMN kregen volgende vraag voorgelegd: "In welke mate bent u het eens met volgende uitspraken over de land- en tuinbouwsector?" Zij konden kiezen tussen drie antwoorden: akkoord, neutraal, niet akkoord.

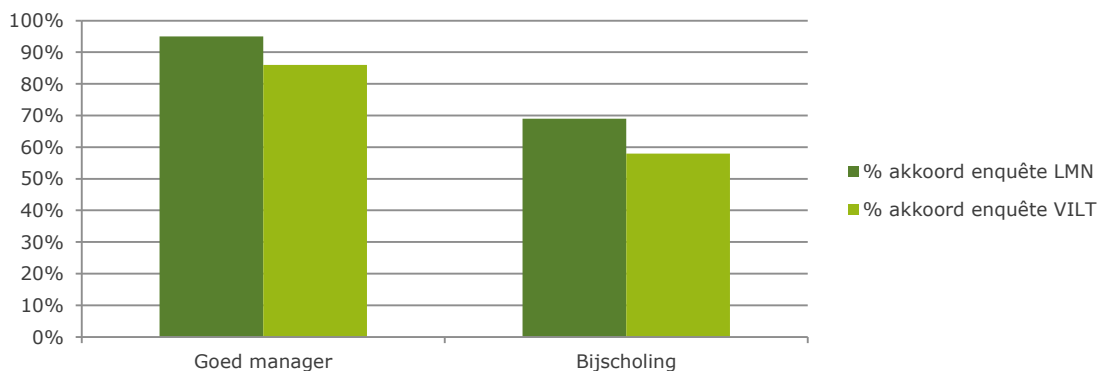
Algemeen

Voor de beschrijving van de resultaten groeperen we de stellingen rond een aantal thema's: vaardigheden, rol van de land- en tuinbouw, milieu-impact, groei en landbouw, de maatschappij en de overheid.

3.4.2.1 Vaardigheden landbouwer

Figuur 22 illustreert dat wat vaardigheden betreft de respondenten van LMN het bijna allemaal eens dat een land- of tuinbouwer een goede manager moet zijn (95%). Een overgrote meerderheid van de respondenten in de burgerenquête van VILT deelt deze mening (86%). Zeven op de tien land- en tuinbouwers vindt dat zijn beroep regelmatig bijscholing vergt en ook een meerderheid van de Vlamingen is daarvan overtuigd (58%).

Figuur 22: Vaardigheden van de land- en tuinbouwer, in %, 2012

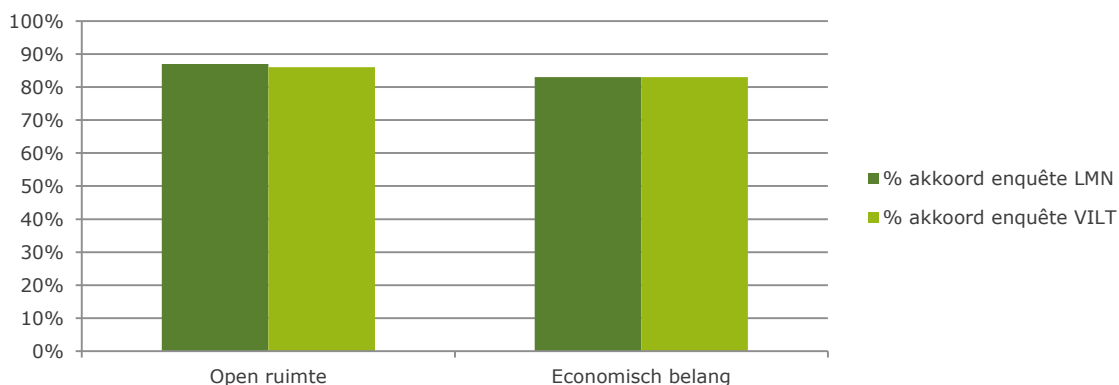

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n= 645) en VILT Imago-enquête 2012

3.4.2.2 Rol van land- en tuinbouw

Gevraagd naar de rol van landbouw vinden zowel burgers als boeren de zorg voor de open ruimte belangrijk (figuur 23). Ze zijn ook overtuigd dat de sector belangrijk is voor de economie van ons land. Ongeveer zeven op de tien boeren ziet een rol voor zichzelf weggelegd in het natuurbehoud. Deze vraag werd niet gesteld aan de burgers.

Figuur 23: Rol van de land- en tuinbouw, in %, 2012

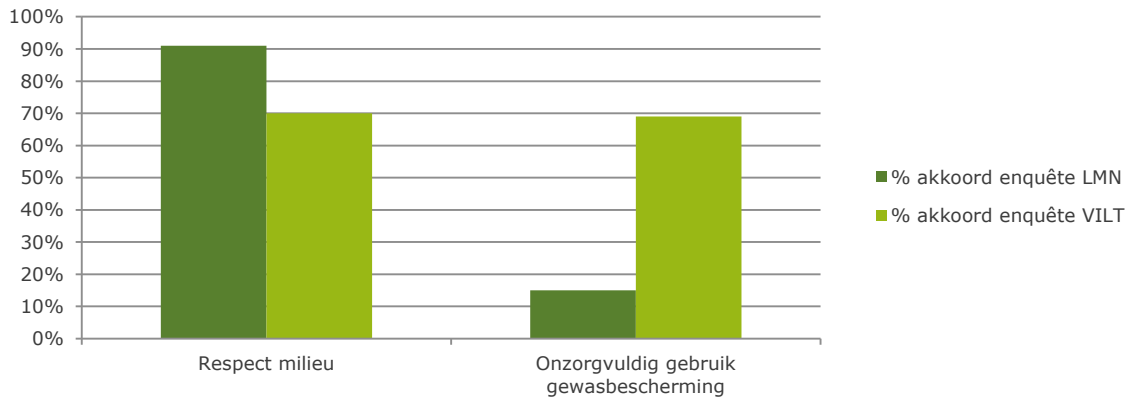

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n = 645) en VILT Imago-enquête 2012

3.4.2.3 Milieu-impact

Landbouwers zijn zelf sterk overtuigd dat zij de laatste jaren met steeds meer respect voor het milieu produceren (91%). De Vlaming is het iets minder eens met deze uitspraak (70%) zo toont figuur 24. Dat meningsverschil tussen boer en burger is nog duidelijker wanneer het over het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen gaat. 85 procent van de boeren meent dat de sector daar zorgvuldig mee omgaat, terwijl maar 31 procent van de burgers die mening deelt. Het gros van de respondenten bij de burgers (43%) wenst zich daar niet over uit te spreken.

Figuur 24: Milieu-impact van de land- en tuinbouwsector, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=645) en VILT Imago-enquête 2012

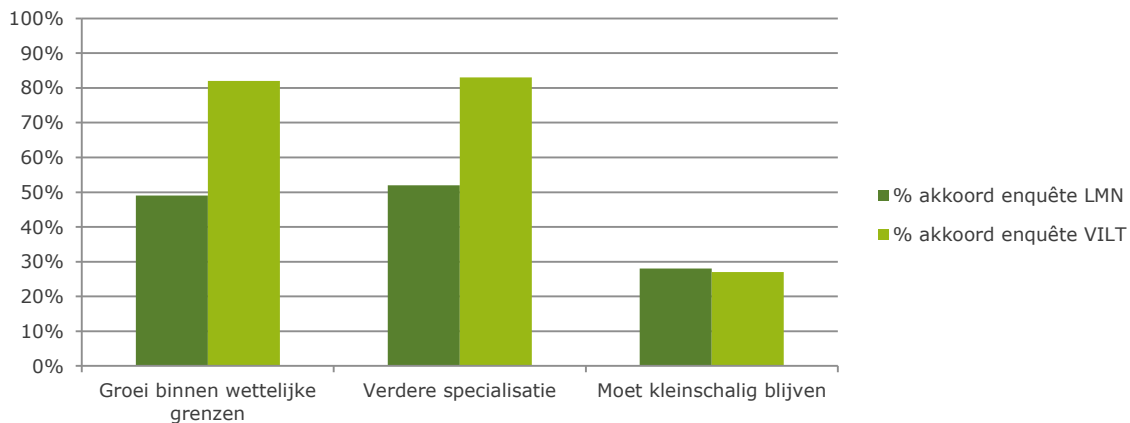
3.4.2.4 Groei land- en tuinbouw

De vraag of land- en tuinbouw niet beter kleinschalig blijft, verdeelt de Vlamingen. Figuur 25 toont dat de grote meerderheid wel vindt dat bedrijven in de toekomst onbeperkt moeten kunnen groeien binnen de wettelijke grenzen (82%) en zich moeten specialiseren (73%). Verrassend is dat de boer of tuinder minder uitgesproken voor of tegen schaalvergroting pleit dan de burger. De helft van de LMN-bedrijfsleiders is pro groei en pro specialisatie, maar opvallend is dat resp. 33% en 43% neutraal staat t.o.v. deze uitspraken. Ruim een kwart van de bedrijfsleiders vindt dat de land- en tuinbouw kleinschalig moet blijven, de helft is neutraal.

We zien dus wel een lichte voorkeur voor schaalvergroting bij de LMN-deelnemers t.o.v. kleinschaligheid, maar daarnaast hebben heel wat bedrijfsleiders geen uitgesproken mening. Het zou kunnen dat bepaalde respondenten menen dat elke individuele ondernemer dit voor zichzelf moet uitmaken, en dat zij geen uitgesproken mening hebben over waar de sector in zijn geheel naartoe moet.

Eerder zagen we al dat een derde schaalvergroting als strategie kiest om de eigen uitdagingen aan te gaan. Indien we de individuele voorkeur koppelen aan de mening voor de sector in het algemeen, dan zien we dat van zij die akkoord gaan met de uitspraak over groei, 56% niet zelf kiest voor schaalvergroting ($p < 0,0001$). Van zij die niet akkoord gaan met de uitspraak, kiest een kwart wel voor schaalvergroting. Dit geldt ook voor zij die neutraal staan t.o.v. deze uitspraak. Wat men wenselijk of niet wenselijk acht voor de sector, verschilt dus soms van wat men zelf verkiest voor zijn of haar eigen bedrijf.

Figuur 25: Groei in de land- en tuinbouwsector, in %, 2012

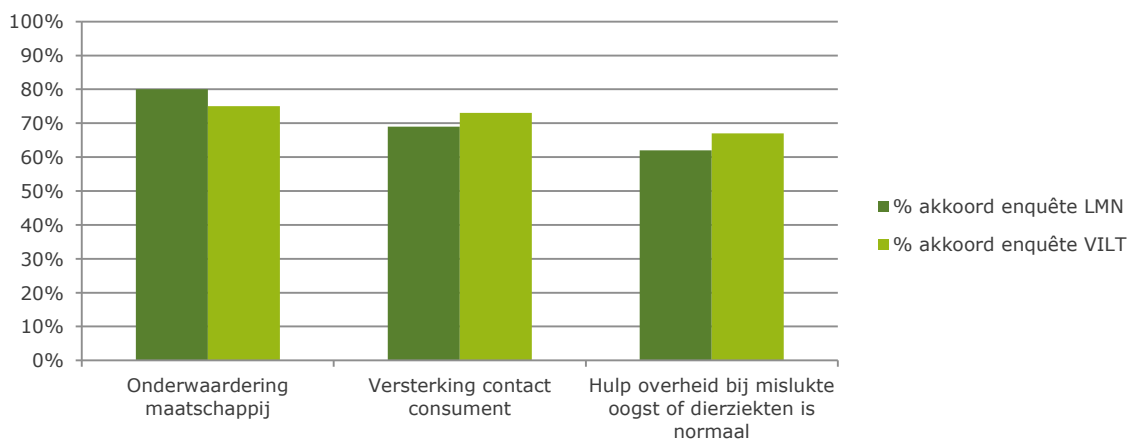

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=645) en VILT Imago-enquête 2012

3.4.2.5 Landbouw, de overheid en de maatschappij

Land- en tuinbouwers voelen zich ondergewaardeerd in onze maatschappij (80%). Driekwart van de Vlaamse bevolking beaamt dat de boerenstiel meer waardering verdient. Zowel boer (69%) als burger (73%) vinden dat het contact tussen beide versterkt moet worden. Opvallend is nog dat 67 procent van de burgers en slechts 62 procent van de bedrijfsleiders het normaal vindt dat de overheid helpt bij een mislukte oogst of dierziekten. Iets minder dan een derde staat neutraal t.o.v. deze stelling.

Figuur 26: Landbouw, de overheid en de maatschappij, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n = 645) en VILT Imago-enquête 2012

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

We zijn enkel geïnteresseerd in de verbanden van persoons – en bedrijfskenmerken met de stellingen rond groei. De uitspraken voor of tegen kleinschaligheid en groei verschillen niet significant tussen sectoren. Bij de kleine bedrijven heerst er wat verdeeldheid over de nood aan groei of net aan kleinschaligheid in de land- en tuinbouw. Figuur 27 toont dat telkens ongeveer 40% het eens is met de stelling over kleinschaligheid en die over groei. Bij de grote bedrijven gaat 22% akkoord met kleinschaligheid en 54% met groei. De grotere bedrijven zijn dus iets meer uitgesproken pro groei.

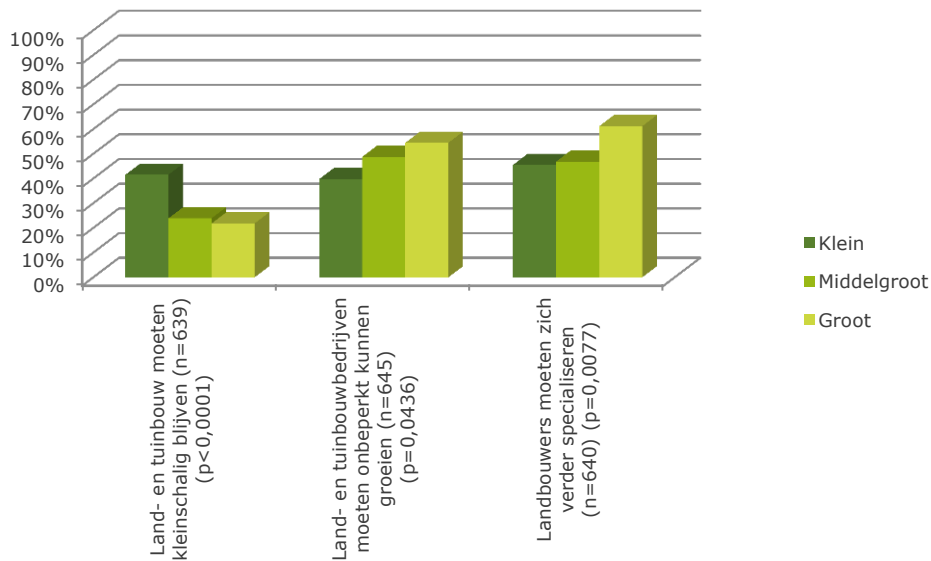
We kunnen ook kijken naar de aandelen die uitgesproken tegen groei of kleinschaligheid zijn. Bij de kleine bedrijven is 13% tegen kleinschaligheid en 20% tegen groei. Van de grote bedrijven is 33% tegen kleinschaligheid en 14% tegen groei. Ook hier blijken de grote bedrijven meer uitgesproken tegen kleinschaligheid te zijn dan de kleine bedrijven tegen groei. Grote bedrijven vinden vaker dat landbouwers zich verder moeten specialiseren (61% akkoord t.o.v. 35% neutraal). Ook bijna de helft van de kleine bedrijven is

het hier mee eens, de andere helft is eerder neutraal. Ook hier zijn de grote bedrijven dus meer uitgesproken en zijn de kleine bedrijven eerder verdeeld.

Bij de bedrijven met een lage solvabiliteit stellen we vast dat een relatief groter aandeel (meer dan een derde) niet akkoord gaat met de stelling over kleinschaligheid dan de andere categorieën van solvabiliteit ($p= 0,0003$). Dit kan verklaard worden doordat investeringsgerichte bedrijven een lagere solvabiliteit hebben en eerder pro groei zijn.

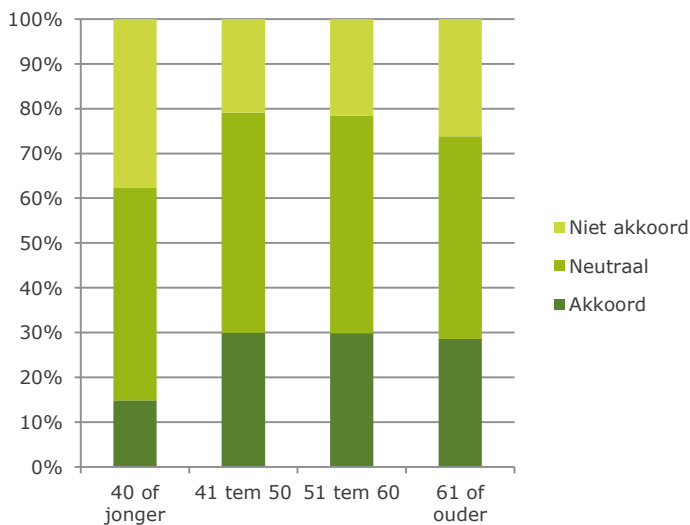
Bij de leeftijdsgroepen valt in figuur 28 voornamelijk de uitgesproken mening van de jongste leeftijdscategorie op over kleinschaligheid: 41% gaat niet akkoord met de stelling dat land- en tuinbouw kleinschalig moeten blijven, slechts 16% vindt van wel. Jongere bedrijfsleiders gaan blijkbaar nog volop voor investeringen en groei.

Figuur 27: Kleinschaligheid, groei en specialisatie: aandeel akkoord, per categorie bedrijfsgrootte, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

Figuur 28: Kleinschaligheid: aandeel akkoord, neutraal en niet akkoord, per leeftijdscategorie, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=616, $p= 0,0012$)

3.4.3 Risico's en crisis

We peilden in de enquête naar de impact van de crisis op verschillende vlakken (van inkomen tot gemoedstoestand). Dit biedt een indicatie voor de mate waarin de bevraging gekleurd wordt door een gevoel van crisis. Er werd in de enquête de volgende vraag gesteld: "Op welke vlakken voelt u de impact van de crisis?" Hierbij kon er gekozen worden tussen acht verschillende vlakken. Meerdere antwoorden waren mogelijk. Er werd in de vraagstelling niet gezegd over welke crisis het ging. Dit was dus vrij voor interpretatie vanuit de respondenten. Daarnaast werd de LMN-bedrijfsleider bevroegd over zijn/haar inschatting van bepaalde risico's. De vraag was: "Kruis aan in welke mate onderstaande risico's invloed hebben op uw bedrijfsvoering".

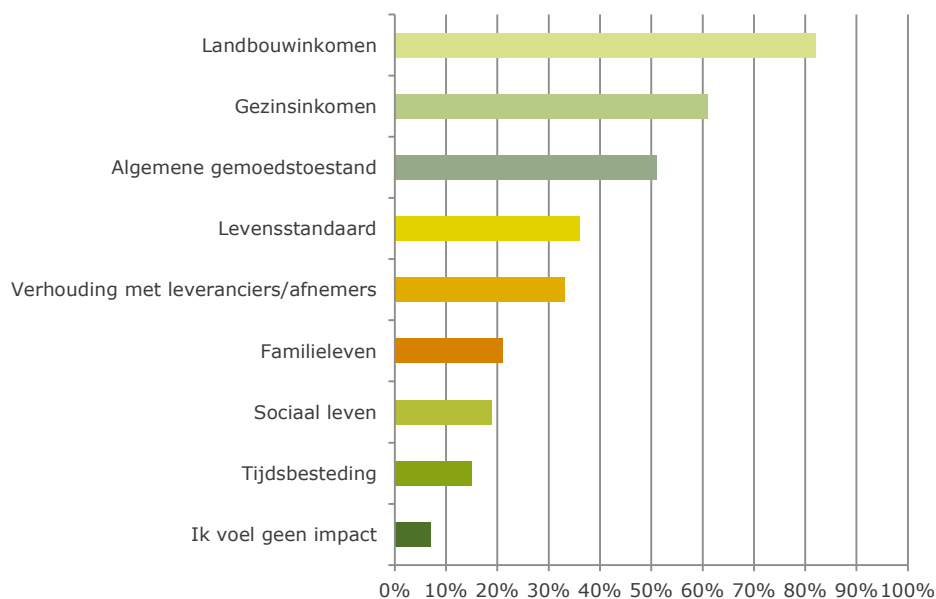
3.4.3.1 Impact van de crisis

Algemeen

93% van de respondenten voelt een impact van "een crisis". Dit komt overeen met de algemene trend van de Landbouwconjunctuurindex van het najaar van 2011, namelijk economisch pessimisme in alle sectoren. De impact van die crisis wordt het vaakst gevoeld op het landbouwinkomen (82%), zoals figuur 29 aantoont. De crisis knabbelt relatief gezien iets minder vaak aan het gezinsinkomen, maar toch geeft nog steeds 60% aan hierop een impact te voelen. Een ander opmerkelijk resultaat is dat de helft van de LMN-bedrijfsleiders de impact van de crisis voelt op de algemene gemoedstoestand. De crisis heeft volgens ongeveer een derde van de respondenten een impact op hun levensstandaard en hun contacten/verhouding met leveranciers en afnemers. Ook het familiaal leven en het sociaal leven ondervinden bij circa 20% van de LMN-bedrijfsleiders invloed van de crisis. Tijdsbesteding wordt het minst vaak aangeduid als onderhevig aan de crisis.

Uit deze resultaten blijkt duidelijk dat niet alleen de absolute meerderheid van de respondenten een impact voelt van "een crisis", maar ook dat ze dit voelen op het vlak van de meeste sociale aspecten die we onderzoeken. Dit is van belang voor de interpretatie van de resultaten: de antwoorden in de enquête kunnen crisisgekleurd zijn.

Figuur 29: Impact van de crisis op bepaalde vlakken, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663)

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

Men verwacht een duidelijke link tussen arbeidsinkomen/FAK en het ervaren van de impact van de crisis op het landbouwincome. We zien inderdaad in tabel 27 dat de categorieën met een negatief arbeidsinkomen het meest frequent een impact (bijna 90%) voelen. Opmerkelijk is echter dat een even groot aandeel binnen de categorie 20.000 tot 40.000 euro ook een impact voelt. Ook de sector hangt significant samen met het al dan niet voelen van de impact op het landbouwincome (tabel 28). De meeste sectoren kennen percentages hoger dan 80%, met groenten, fruit, vleesvee en intensieve veeteelt als "koplopers" met 87 à 88%. Dit zijn dan ook de sectoren met lagere arbeidsinkomens per FAK in 2011 en de negatievere conjunctuurindexen. De sierteeltsector valt op met net geen 60% dat een impact voelt op het landbouwincome. Dit is vooral sterk te merken bij de boomkwekerijen waarbij slechts een derde een impact voelt, te verklaren door een hoger gemiddeld arbeidsinkomen/FAK. Bij de sierteelt onder glas loopt dit op tot 67%.

Het gezinsinkomen, het familieleven en de contacten en verhouding met leveranciers of afnemers staan significant meer onder druk bij de grote bedrijven dan bij de kleine bedrijven (tabel 26). Die verhouding met afnemers of leveranciers verschilt ook significant volgens sector. De melkveesector en de gemengde bedrijven hebben het laagste aandeel dat druk voelt op contacten met leveranciers/afnemers (resp. 19 en 29%). Bij vleesvee, fruit en sierteelt is dit vier op de tien en bij andere tuinbouwbedrijven zelfs bijna de helft. Andere verbanden met arbeidsinkomen/FAK vinden we bij impact op de levensstandaard en impact op het familieleven: hoe hoger de inkomenscategorie, hoe minder respondenten impact voelen op deze twee vlakken.

Bij de hooggeschoolden stellen we in tabel 29 vast dat zij significant vaker aangeven geen impact van de crisis te voelen en minder vaak impact te voelen op het gezinsinkomen.

Tabel 26: Impact van de crisis, per categorie bedrijfsgrootte, in %, 2012

Op welk vlak impact?	Klein	Middelgroot	Groot
Gezinsinkomen (p=0,0005)	49	63	67
Contacten/verhouding met leveranciers/afnemers (p=0,0159)	31	28	40
Familieleven (p=0,0432)	15	23	23

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663)

Tabel 27: Impact van de crisis, per categorie arbeidsinkomen/FAK, in %, 2012

Op welk vlak impact?	< -20.000	-20.000 tot 0	0 tot 20.000	20.000 tot 40.000	>=40.000
Landbouwincome (p=0,0054)	89	88	79	87	74
Familieleven (p=0,0230)	30	26	24	17	15
Levensstandaard (p= 0,0443)	45	41	37	36	26

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663)

Tabel 28: Impact van de crisis, per sector, in %, 2012

Op welk vlak impact?	Akkerbouw	Melkvee	Vleesvee	Andere rundvee	Intensieve veeteelt	Groenten	Fruit	Sierteelt	Andere tuinbouw	Gemengd
Landbouwincome (p=0,0028)	83	80	87	79	87	88	88	58	70	83
Contacten/verhouding met leveranciers en afnemers (p=0,0396)	39	19	42	32	34	38	40	40	48	29

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663)

Tabel 29: Impact van de crisis, per scholingsgraad, in %, 2012

Op welk vlak impact?	Lager onderwijs of lager secundair	Hoger secundair	Hoger
Geen impact van de crisis (p= 0,0032)	5	6	15
Gezinsinkomen (p=0,0472)	68	61	52

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n= 637)

3.4.4 Invloed van risico's

Algemeen

De land- en tuinbouwsector staat onder invloed van een hele reeks risico's. De risico's die het vaakst bestempeld worden als veel tot zeer veel invloed hebbend op de bedrijfsvoering zijn prijsschommelingen (88%) en productierisico's (80%), zoals tabel 30 illustreert. Iets meer dan 70% geeft aan dat de onzekerheid van het rendement van investeringen en de onduidelijkheid rond wijzigende wetgeving veel tot zeer veel invloed heeft op de bedrijfsvoering. Een derde geeft dit aan voor persoonlijke risico's, voor de helft hebben deze risico's een neutrale invloed.

Tabel 30: Mate van invloed van bepaalde risico's, in %, 2012

Risico's	Zeër veel invloed	Veel invloed	Neutraal	Weinig	Geen
Prijsschommelingen	45	43	10	2	1
Productierisico's (oogstmislukking, ziektes, ...)	34	47	15	4	0
Onduidelijkheid door wijzigende wetgeving	23	48	24	4	0
Onzekerheid rendement van investeringen	26	48	23	3	0
Persoonlijke risico's (brand, diefstal, ...)	9	23	47	17	5

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN n=663, AMS

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

De mate van invloed van prijsschommelingen verschilt significant tussen scholingsgraden en sectoren. Van lager tot hoger onderwijs daalt het aandeel respondenten dat veel tot zeer veel invloed ondervindt van prijsschommelingen stelselmatig (tabel 31). Vleesvee en sierteelt kennen relatief het kleinste aandeel (resp. 73 en 71%) dat aangeeft veel tot zeer veel invloed te ervaren van prijsschommelingen (tabel 32). Voor sierteelt wordt het resultaat deels beïnvloed door het kleine percentage boomkwekers die veel tot zeer veel invloed ervaren van prijsschommelingen. Bij de sierteelt glas ligt het percentage rond de 80%. Groenten, gemengde bedrijven, andere rundveebedrijven en andere tuinbouwbedrijven kennen relatief het grootste aandeel (meer dan 90%). De fruitteelt en de andere tuinbouwbedrijven kennen het grootste aandeel dat veel tot zeer veel invloed ervaart van productierisico's (ongeveer 93%). Onzekerheid van het rendement van investeringen speelt voornamelijk de vleesveesector (93%) en de intensieve veeteelt (85%) parten.⁶ Een ander opmerkelijk resultaat is dat bijna 40% van de lagereschoolde bedrijfsleiders veel tot zeer veel blootstelling ervaart aan persoonlijke risico's.

⁶ Onduidelijkheid rond wijzigende wetgeving is enkel significant op hoofdsectorniveau (p=0,0030). Hierbij zien we dat dit risico iets minder een rol speelt bij de tuinbouw- en akkerbouwsector: 61 à 68% ondervindt hiervan veel tot zeer veel invloed. Bij rundvee is dit ongeveer 80%. Bij intensieve veeteelt en gemengde bedrijven zijn deze percentages resp. 78 en 73%. Melkquota en groepshuisvesting zeugen kunnen hierbij een rol spelen.

Tabel 31: Risico's met veel tot zeer veel invloed, per categorie scholingsgraad, in %, 2012

Risico met veel tot zeer veel invloed	Lager onderwijs of lager secundair	Hoger secundair	Hoger
Prijsschommelingen (p=0,0119)	95	86	80
Persoonlijke risico's (p=0,0117)	38	30	25

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN, n=627

Tabel 32: Risico's met veel tot zeer veel invloed, per sector, in %, 2012

Risico met veel tot zeer veel invloed	Akkerbouw	Melkvee	Vleesvee	Andere rundvee	Intensieve veeteelt	Groenten	Fruit	Sierteelt	Andere tuinbouw	Gemengd
Prijsschommelingen n (p=0,0014, n=651)	89	82	73	96	90	92	86	71	92	94
Productierisico's (p=0,0473, n=645)	78	77	79	70	82	75	93	70	92	84
Onzekerheid rendement investeringen (p=0,0231, n=650)	65	67	93	73	85	77	64	63	73	74

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

3.4.5 Besluit

In deze paragraaf stelden we een aantal indicaties vast van sociale duurzaamheid op het niveau van de omgeving. Tabel 33 vat de belangrijkste verbanden tussen de indicatoren en persoons- en bedrijfskenmerken samen.

We beginnen bij de directe omgeving van de LMN-bedrijfsleider en meer bepaald zijn of haar sociaal kapitaal. Hoewel geen uitspraken kunnen gedaan worden in welke mate de LMN-bedrijfsleiders hun sociaal kapitaal inzetten ten bate van hun economische prestaties, stellen we toch een behoorlijke toegang vast tot formele en niet formele netwerken, zowel professioneel als privé. De helft heeft toegang tot minstens twee types netwerken en de overgrote meerderheid heeft wekelijks regelmatig sociale contacten. Slechts een op de tien heeft geen toegang tot geen enkel type netwerk. 6% heeft noch niet-familiale, noch familiale contacten.

Wat betreft sociaal kapitaal maken de akker- en tuinbouwsector significant meer gebruik van professionele en niet-professionele netwerken (met de tuinbouw op kop). Er is hier een duidelijke link met de organisatiegraad in de sector (o.a. via GMO).

Naast de directe omgeving boeren de LMN-bedrijfsleiders ook in een ruimere samenleving. Deze samenleving is steeds meer bewust van de waarde van de land- en tuinbouwsector, getuige de erkenning van de onderwaardering van het beroep, de hoge inschatting van het belang van managementvaardigheden en van het belang van de sector voor de economie in de VILT-enquête. Er zijn wel nog twijfels vanuit de maatschappij m.b.t. het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen en de milieu-impact van de land- en tuinbouwsector in het algemeen.

We zien bij de LMN-deelnemers een lichte voorkeur voor schaalvergroting in de land- en tuinbouwsector t.o.v. kleinschaligheid, hoewel ook hoge percentages respondenten neutraal antwoorden. De Vlaamse burgers spreken zich veel duidelijker uit voor schaalvergroting. Het kan zijn dat de bedrijfsleiders geen uitspraken wensten te doen voor de sector in het algemeen, omdat ze vinden dat elke ondernemer dat voor zichzelf moet uitmaken. Grote bedrijven zijn meer uitgesproken voor groei en tegen kleinschaligheid. Kleine bedrijven zijn wel meer voor kleinschaligheid dan de andere bedrijfsgroottes, maar zijn meer verdeeld, aangezien ook een groot aandeel voor groei is. Opvallend is ook de uitgesproken mening van de jongste bedrijfsleiders tegen kleinschaligheid van landbouw én dat de mening tussen de sectoren niet significant verschilt.

Land- en tuinbouwers boeren eveneens in een onzekere omgeving. Op het moment van de enquête heerst er een duidelijk gevoel van crisis bij de LMN-bedrijfsleiders. Deze crisis heeft niet enkel een impact op het landbouwinkomen, maar ook op de meeste onderzochte aspecten in de bevraging. Zo geeft een op de twee respondenten aan dat zij een invloed voelen op hun algemene gemoedstoestand. Ook het familiaal en sociaal

leven ondervindt een impact in ongeveer 20% van de gevallen. Bedrijfsleiders met een hoger onderwijsdiploma geven iets vaker aan geen impact te voelen.

Naast het gevoel van een crisis ervaren de meeste LMN-bedrijfsleiders ook veel tot zeer veel invloed van verscheidene risico's: prijsschommelingen, productierisico's, rendement van investeringen en wijzigende wetgeving. Deze onzekere factoren maken dus in belangrijke mate deel uit van het dagelijks leven en werk van de land- en tuinbouwers in het LMN. Algemeen beschouwd zien we dat er geen significante verschillen zijn tussen kleine, middelgrote of grote bedrijven wat betreft de invloed van bepaalde risico's. Opvallend is wel dat grote bedrijven significant vaker de impact voelen van de crisis op een aantal vlakken die eerder met familie en gezin te maken hebben (gezinsinkomen, familieleven), alsook op de contacten met leveranciers en afnemers.

De sierteelt scoort behoorlijk goed op een aantal oorzaken van onzekerheid, voornamelijk dankzij de boomkwekerijen. De fruitsector en vleesveesector blijken wel eerder gevoelig te zijn voor onzekerheidsfactoren, zij het niet altijd op dezelfde wijze. Beide zijn onderhevig aan onzekerheid m.b.t. impact op landbouwinkomen en verhouding en contacten met leveranciers en afnemers. Maar waar de fruitsector kampt met productierisico's, kampt de vleesveesector significant meer met de onzekerheid van het rendement van investeringen.

De intensieve veeteelt kampt significant met onzekerheid m.b.t. de impact van de crisis op het landbouwinkomen, maar ook met onzekerheid van het rendement van investeringen. De gemengde bedrijven worden meer geplaagd door prijsschommelingen, maar ondervinden minder impact op hun verhouding tot leveranciers en afnemers.

Tabel 33: Samenvattende tabel: de LMN-bedrijfsleider en de omgeving: verband indicatoren en persoons- en bedrijfskenmerken

Indicatoren	Bedrijfs-grootte	Sector	Solvabili-teit	Arbeidsinko-men/FAK	Leeftijd	Scholings graad
Sociaal kapitaal						
Lidmaatschap samenwerkingsverband	Grote bedrijven	Tuinbouw, akkerbouw	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Lidmaatschap vrijetijdsvereniging	n.s.	Tuinbouw, akkerbouw, intensieve veeteelt	n.s.	n.s.	Middelste leeftijds-groepen	n.s.
Aantal types lidmaatschap	n.s.	Meest: tuinbouw Minst: gemengd	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Imago						
Land- en tuinbouw moeten kleinschalig blijven.	Kleine bedrijven (maar verdeeld)	n.s.	Lage solvabiliteit	Negatief arbeidsinko-men	Minst: 40 of jonger	n.s.
Land- en tuinbouwbedrijven moeten onbeperkt kunnen groeien.	Grote bedrijven	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Land- en tuinbouw moeten specialiseren.	Grote bedrijven: meest uitgesproken pro	n.s.	n.s.	Laagste	n.s.	n.s.
Crisis en risico's						
Impact crisis op landbouwincome	n.s.	Meest: fruit, groenten, vleesvee en intensieve veeteelt Minst: sierteelt (vnl. boomkwekerijen)	n.s.	Negatief Maar ook: 20.000-40.000	n.s.	n.s.
Impact crisis op gezinsinkomen	Grote bedrijven	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	LO of LSO
Impact crisis op verhouding en contacten met leveranciers en afnemers	Grote bedrijven	Meest: Vleesvee, fruit en sierteelt Minst: melkvee en gemengde bedrijven	n.s.	Negatief Maar ook: >= 40.000	n.s.	n.s.
Impact crisis op familieleven	Grote bedrijven	n.s.	n.s.	Lager	n.s.	n.s.
Ik voel geen impact van de crisis	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	Hoger onderwijs
Prijsschommelingen	n.s.	Meest: groenten, gemengde bedrijven, andere rundvee en ander tuinbouw Minst: vleesvee en sierteelt (vnl. boomkwekerijen)	n.s.	n.s.	n.s.	LO of LSO
Productierisico's	n.s.	Meest: fruitteelt en andere tuinbouw Minst: sierteelt (vnl. boomkwekerijen) en andere rundvee	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Onzekerheid rendement investeringen	n.s.	Vleesvee en intensieve veeteelt	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Onzekerheid wijzigende wetgeving	n.s.	Akkerbouw en tuinbouw	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

4 SCORE-INDICATOREN VOOR SOCIALE DUURZAAMHEID

4.1 Inleiding

Voor de opmaak van het LARA 2012 werden een aantal indicatoren opgesteld om duurzaamheidsprestaties te meten op de drie vlakken (economisch, ecologisch en sociaal), die dan konden worden vergeleken tussen de verschillende bedrijven (beste prestatie t.o.v. gemiddelde prestaties). Uiteindelijk mondde dit uit in een aantal relatieve duurzaamheidsvergelijkingen binnen sectoren (Platteau *et al.*, 2012).

In dit hoofdstuk gaan we op zoek naar het antwoord op de vraag: "Kunnen we sociale duurzaamheid beschrijven in een aantal score-indicatoren, samengesteld op basis van deelaspecten, die de vorm aannemen van een bepaalde sociale prestatie, vergelijkbaar tussen verschillende types bedrijfsleiders en bedrijven?"

Meer bepaald stellen we in dit hoofdstuk eerst op basis van de indicatoren uit het vorige hoofdstuk indicatoren op die een bepaalde score weergeven. Toevallig zijn dit alle indicatoren met een subjectieve connotatie (gevoelens en waardeoordelen). Daarna beschrijven we de prestaties van de bevroegde LMN-deelnemers op deze score-indicatoren en toetsen deze aan bedrijfs- en persoonskenmerken. Ten slotte onderzoeken we of er interessante verbanden zijn tussen de score-indicatoren en andere indicatoren uit hoofdstuk 3.

4.2 Bepaling van samengestelde score-indicatoren en resultaten

In deze paragraaf stellen we score-indicatoren voor sociale duurzaamheid samen (4.2.1.) Daarna bespreken we de belangrijkste resultaten uit de bevraging (4.2.2.), waarbij we ook de koppeling maken met persoons- en bedrijfskenmerken.

4.2.1 De basis

Eerst en vooral bekijken we welke indicatoren uit het vorige hoofdstuk als basis kunnen worden genomen voor de score-indicatoren. We gaan hierbij pragmatisch te werk en bepalen daarom als enige voorwaarde dat we de indicatoren makkelijk kunnen "sommen" en tot een score kunnen herleiden.

Deze voorwaarde leidt tot volgende selectie van indicatoren: stress, tevredenheid inclusief geluk, inkomenstevredenheid, invloed van crisis, risico's en belang van problemen.

Zoals in hoofdstuk 2 al vermeld hebben stress, tevredenheid en geluk te maken met de psychosociale en gezondheidsdimensie; crisissen, problemen, inkomen en risico's met de sociale rechtvaardigheidsdimensie. Voor de sociaal-economische en sociaal-culturele dimensie hebben we dus geen score-indicatoren, wat het plaatje van sociale duurzaamheid niet volledig maakt.

Toevallig hebben deze geselecteerde indicatoren, op basis waarvan de score-indicatoren zullen worden samengesteld, alle een bepaalde subjectieve connotatie (gevoelens of waardeoordelen, zie ook tabel 4).

4.2.2 Opmaak score-indicatoren

4.2.2.1 Sociale rechtvaardigheid: inkomenstevredenheid en crisis-, probleem- en risicogevoeligheid

In hoofdstuk 3 werd er wat betreft problemen gepeild naar welke problemen de respondenten als belangrijk ervaren. Zij hadden de keuze tussen twaalf problemen. Verder onderzochten we op welke vlakken de bedrijfsleiders een impact voelen van de crisis. Er was keuze tussen acht mogelijke vlakken. Daarnaast werd gevraagd van welke van de vijf opgegeven risico's zij veel tot zeer veel invloed ondervinden op hun bedrijfsvoering. Ten slotte werd op een schaal van zeer ontevreden tot zeer tevreden gevraagd hoe tevreden de respondenten zijn met hun inkomen.

De indicatoren m.b.t. impact van de crisis, risico's en problemen kunnen telkens op dezelfde manier tot een score-indicator herleid worden. We nemen voor elke respondent telkens de som van het aantal belangrijke

problemen, het aantal risico's met veel tot zeer veel invloed en het aantal vlakken waarop men een impact van de crisis voelt. Deze drie gesommeerde indicatoren noemen we respectievelijk probleemgevoeligheid, risicogevoeligheid⁷ en crisisgevoeligheid. Hoe hoger de score, hoe hoger de probleemgevoeligheid, risicogevoeligheid en crisisgevoeligheid. Een opmerking hierbij is dat voor crisis- en probleemgevoeligheid het aantal natuurlijk niets zegt over de sterkte van de impact van de verschillende problemen. Een aantal keer een klein beetje impact van een aantal problemen geeft een hogere probleemgevoeligheid dan één probleem met zware impact.

Wat betreft de indicator inkomenstevredenheid, behouden we de indicator zoals deze al besproken is in het vorige hoofdstuk.⁸ Aldus bekomen we vier score-indicatoren om de sociale rechtvaardigheidsdimensie te beschrijven: twee op het niveau van het bedrijf en twee op het niveau van de omgeving.

Tabel 34 lijst de vier samengestelde score- indicatoren op en beschrijft de mogelijke waarden die de indicator kan aannemen en de daaruit volgende aard van de variabele. We gaan uit van minstens zeven categorieën per variabele om als continu beschouwd te worden. Risicogevoeligheid voldoet daar net niet aan. Inkomenstevredenheid bestaat uit vijf categorieën en voldoet dus niet aan deze voorwaarde. We hebben m.a.w. twee continue en twee categorische variabelen gecreëerd.

Met het oog op de bespreking van de resultaten bepalen we ook voor de twee continue variabelen enkele categorieën (geen – laag – hoog – zeer hoog). Deze categorieën staan in de laatste kolom van tabel 34 en zijn tot op zekere hoogte arbitrair bepaald.

Tabel 34: Score-indicatoren sociale rechtvaardigheidsdimensie

Niveau		Sociale rechtvaardigheid		
	Indicator	Aard variabele	Waarden/categorieën	Categorieën voor analyse
Bedrijf	Probleemgevoeligheid	Ratio	Natuurlijke getallen van 0 tot 12	Geen: 0 belangrijke problemen Laag: 1 - 3 Hoog: 4 - 6 Zeer hoog: 7 - 12
	Inkomenstevredenheid	Categorisch	Zeer tevreden – tevreden – neutraal – ontevreden – zeer ontevreden	Nvt
Omgeving	Risicogevoeligheid	Categorisch	Natuurlijke getallen van 0 tot 5	Nvt
	Crisisgevoeligheid	Ratio	Natuurlijke getallen van 0 tot 8	Geen: 0 vlakken met veel tot zeer veel invloed Laag: 1 - 2 Hoog: 3 - 5 Zeer hoog: 6 - 8

Bron: Departement Landbouw en Visserij

4.2.2.2 Psychosociaal welzijn en gezondheid: stressgevoeligheid en tevredenheid inclusief geluk

De respondenten moesten in de bevraging een score op tien geven wat betreft hun geluk en hun tevredenheid met het leven in het algemeen. Deze indicatoren bevatten dus op zich al een score-element. Door hun sterke correlatie kunnen we de twee scores samenvoegen tot één indicator "tevredenheid inclusief geluk" meer bepaald door het gemiddelde te nemen. Dit werd al besproken onder hoofdstuk drie, paragraaf 3.2.5. Er werd daarnaast ook gepeild naar de frequentie waarmee de bedrijfsleiders kampen met bepaalde stressfactoren. Deze factoren kunnen tot een indicator stressgevoeligheid herleid worden door een score toe te kennen aan de frequentie van negatieve stressfactoren (altijd krijgt vier, meestal drie, enz.) en positieve stressfactoren (altijd

⁷ Risico- en crisisgevoeligheid werden niet weerhouden in het LARA 2012, gezien de nood aan een beperkt aantal indicatoren. Bovendien verschilt risicogevoeligheid nergens tussen de verschillende bedrijfs- en persoonskenmerken en dit was een voorwaarde voor de duurzaamheidsvergelijkingen.

⁸ We kunnen de door de respondenten aangeduide categorieën (zeer tevreden – tevreden – matig tevreden – ontevreden – zeer ontevreden) herleiden tot een score op tien (resp. 10 – 8 – 6 – 4 – 2). Aangezien we als vuistregel hanteren om slechts vanaf zeven categorieën te spreken over een continue variabele, voegt deze omzetting naar een score op tien weinig toe. We behouden daarom de oorspronkelijk categorieën. In LARA 2012 deden we deze hercodering wél en voegden dit samen met de scores op geluk en tevredenheid om tot een continue score-indicator te komen (op basis van de drie deelvariabelen tevredenheid, inkomenstevredenheid en geluk). In dit rapport hebben we ervoor gekozen om inkomenstevredenheid apart te behandelen.

een, meestal twee, enz.) en het gemiddelde te nemen van deze scores. Dit leidt tot de indicator stressgevoeligheid. Hoe lager de score, hoe lager de stressgevoeligheid. Tabel 35 lijst deze twee indicatoren van de psychosociale en gezondheidsdimensie nog eens op met de bijhorende waarden en aard van de variabelen (i.e. ratio).

Met het oog op de bespreking van de resultaten bepalen we ook voor deze twee continue indicatoren ook enkele categorieën. Deze categorieën staan in de laatste kolom van tabel 35 en zijn tot op zekere hoogte arbitrair bepaald.

Tabel 35: Score-indicatoren psychosociale en gezondheidsdimensie

Psychosociaal en gezondheid				
Niveau	Indicator	Waarden	Aard variabele	Categorieën voor analyse
Individu	Stressgevoeligheid	Alle waarden van 1 tot 4	Ratio	Laag: 1 – 1,6 Matig: 1,61 - 2 Hoog: 2,01 - 2,40 Zeer hoog: 2,41 - 4
	Tevredenheid inclusief geluk	Alle waarden van 0 tot 10	Ratio	Zeer tevreden: 8,51-10 Tevreden: 6,51 – 8,50 Matig tevreden: 4,51 – 6,50 Ontevreden: 2,51-4,50 Zeer ontevreden: 0-2,50

Bron: Departement Landbouw en Visserij

4.2.2.3 Relaties tussen de zes indicatoren

In totaal hebben we dus zes score-indicatoren voor sociale duurzaamheid opgesteld. Tabel 36 lijst deze indicatoren nog eens op.

Tabel 36: Overzicht score-indicatoren sociale duurzaamheid

Indicatoren sociale duurzaamheid	
Psychosociale en gezondheidsdimensie	Sociale rechtvaardigheidsdimensie
Individu: Stressgevoeligheid Tevredenheid inclusief geluk	Bedrijf: Probleemgevoeligheid Inkomenstevredenheid Omgeving: Crisisgevoeligheid Risicogevoeligheid

Bron: Departement Landbouw en Visserij

Uit een aantal statistische analyses blijkt dat er een significant verband bestaat tussen de zes indicatoren (alle p-waarden < 0,0001)⁹. Dit wil eerst en vooral zeggen dat er een significante samenhang is tussen problemen, inkomenstevredenheid en de twee welzijnsindicatoren. Dat betekent dat indicatoren met een link met het bedrijf een significant verband hebben met het welzijn van de bedrijfsleider. Daarnaast zien we ook een significant verband met indicatoren uit de bredere (exogene) omgeving (met name crisis en risico's) en het welzijn van de bedrijfsleider. Ten slotte stellen we ook tussen de bedrijfsindicatoren en de omgevingsindicatoren een significante relatie vast.

Een verdere analyse leert ons dat er een positieve samenhang is tussen inkomenstevredenheid en tevredenheid inclusief geluk (hoe hoger de ene, hoe hoger de andere). Dit geldt ook voor de onderlinge samenhang tussen stress-, crisis-, risico- en probleemgevoeligheid. Inkomenstevredenheid en tevredenheid inclusief geluk enerzijds en stress-, crisis-, risico- en probleemgevoeligheid anderzijds kennen een negatieve samenhang (bijvoorbeeld hoe hoger de inkomenstevredenheid, hoe lager de stress).

⁹ Behalve voor stressgevoeligheid en risicogevoeligheid p = 0,0060.

Aangezien de zes score-indicatoren een subjectieve connotatie hebben en er een significante samenhang is tussen deze zes indicatoren, zou dit kunnen betekenen dat zij samen een indicatie zijn van een zelfde onderliggend gevoel bij de respondenten. We vinden statistisch onvoldoende bevestiging om te komen tot één indicator. We gaan dus verder met de zes, maar houden wel de onderlinge samenhang in het achterhoofd.

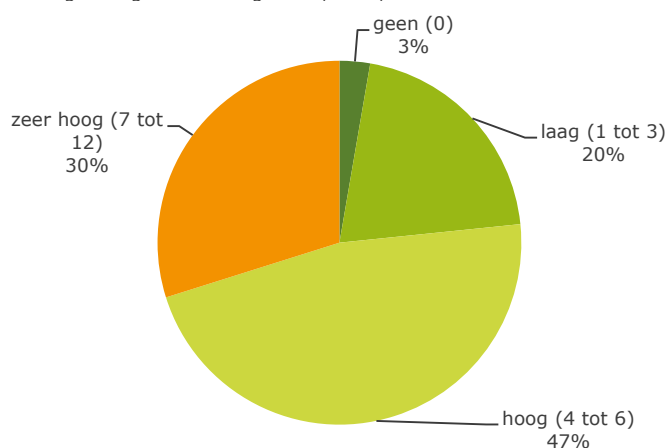
4.2.3 Score-indicatoren sociale duurzaamheid op basis van de bevraging

4.2.3.1 Probleemgevoeligheid

Algemeen

Een land- of tuinbouwbedrijf kampt gemiddeld met 5,3 van de twaalf opgegeven problemen, wat onder de categorie van hoge probleemgevoeligheid valt. Figuur 30 toont dat 47% van de respondenten zich in die categorie bevindt. 30% kampt met een zeer hoge probleemgevoeligheid. Slechts een vijfde kent een lage probleemgevoeligheid.

Figuur 30 Probleemgevoeligheid in categorieën, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n = 663)

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

De gemiddelde probleemgevoeligheid verschilt statistisch significant tussen sectoren (zie tabel 37). Vleesvee en andere rundveebedrijven kennen de hoogste gemiddelde probleemgevoeligheid. Zij kampen met meer dan de helft van de genoemde problemen. De laagste gemiddelde probleemgevoeligheid zien we in de sierteelt, met minder dan vijf van de genoemde problemen. Ook in de fruitteelt en intensieve veeteelt zit het gemiddelde onder de vijf problemen. Dit zegt natuurlijk niets over de ernst van de problemen. Verder zijn er ook significante verschillen in scholingsgraad en leeftijd. Lagergeschoolde bedrijfsleiders kennen gemiddeld een hogere probleemgevoeligheid dan hogergeschoolde (tabel 39). De gemiddelde probleemgevoeligheid is het hoogst bij de categorie van 51 t.e.m. 60 jaar en het laagst bij de categorie van 41 t.e.m. 50 jaar, al zijn de verschillen eerder klein (tabel 38).

Tabel 37: Gemiddelde probleemgevoeligheid, per sector, 2012

	Akker bouw	Melkvee	Vleesvee	Andere rundvee	Intens. veeteelt	Groenten	Fruit	Sierteelt	Andere tuinbouw	Gemengd
Gemiddelde probleemgevoeligheid	5,30	5,32	6,74	6,64	4,99	5,38	4,95	4,60	5,19	5,29

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663, p=0,0358)

Tabel 38: Gemiddelde probleemgevoeligheid, per leeftijdscategorie, 2012

	40 jaar of jonger	41 tem 50	51 tem 60	61 of ouder
Gemiddelde probleemgevoeligheid	5,26	5,03	5,68	5,23

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (p=0,0438)

Tabel 39: Gemiddelde probleemgevoeligheid, per categorie scholingsgraad, 2012

	LO of LSO	HSO	HO
Gemiddelde probleemgevoeligheid	5,81	5,20	4,96

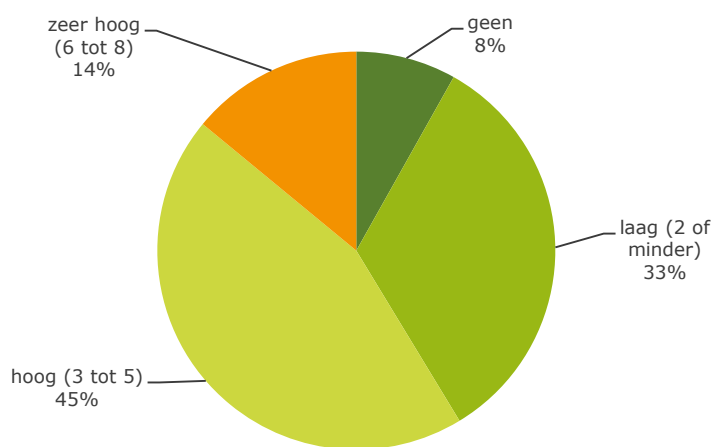
Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (p=0,0127)

4.2.3.2 Crisisgevoeligheid

Algemeen

Het gemiddeld aantal crisisgevoelige vlakken bedraagt 3,18 (van de acht). Figuur 31 toont aan dat 45% van de LMN-bedrijfsleiders op drie tot vijf vlakken effect van een crisis ondervindt (hoge crisisgevoeligheid). 14% kent een zeer hoge crisisgevoeligheid, een derde een eerder lage crisisgevoeligheid (twee of minder vlakken).

Figuur 31: Crisisgevoeligheid per categorie, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n = 663)

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

Er zijn statistisch significante verschillen tussen de sectoren wat betreft de gemiddelde crisisgevoeligheid. Tabel 40 toont dat de verschillen niet zo heel groot zijn. Melkvee, de gemengde bedrijven en de sierteelt (vooral boomkwekerijen) scoren het laagste met gemiddeld minder dan drie vlakken waarop men impact voelt van de crisis. De fruitteelt en de groentesector het hoogst. Voor beide sectoren woog de crisis van 2011 zwaar door, waardoor deze impact ook gemiddeld gezien op iets meer vlakken gevoeld wordt.

Tabel 40: Gemiddelde crisisgevoeligheid, per sector, 2012

	Akker bouw	Melkvee	Vleesvee	Andere rundvee	Intensieve veeteelt	Groenten	Fruit	Sierteelt	Andere tuinbouw	Gemengd
Gemiddelde crisisgevoeligheid	3,19	2,71	3,16	3,07	3,45	3,60	3,69	2,93	3,22	2,89

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663, p=0,0330)

Daarnaast neemt de gemiddelde crisisgevoeligheid significant toe naarmate het bedrijf groter is (tabel 41) en/of naarmate het arbeidsinkomen/FAK lager is (p=0,0081). Bovendien is er een significant verschil in scholingsgraad. Lagergeschoolden kennen gemiddeld een hogere crisisgevoeligheid dan hogergeschoolden (tabel 42).

Tabel 41: Gemiddelde crisisgevoeligheid, per categorie bedrijfsgrootte, 2012

	Klein	Middelgroot	Groot
Gemiddelde crisisgevoeligheid	2,84	3,14	3,44

Bron: Departement Landbouwen Visserij op basis van LMN (p=0,0051)

Tabel 42: Gemiddelde crisisgevoeligheid, per categorie scholingsgraad, 2012

	LO of LSO	HSO	HO
Gemiddelde crisisgevoeligheid	3,54	3,11	2,92

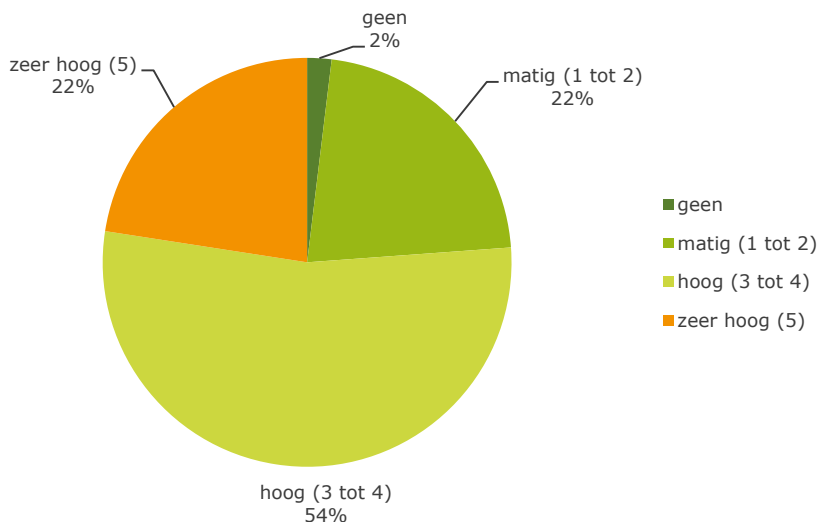
Bron: Departement Landbouwen Visserij op basis van LMN (p=0,0310)

4.2.3.3 Risicogevoeligheid

Algemeen

Uit figuur 32 blijkt dat 54% veel tot zeer veel invloed ondervindt van drie tot vier risico's (hoge risicogevoeligheid). Iets meer dan een vijfde ondervindt van alle vijf risico's veel tot zeer veel invloed. Een even groot aandeel heeft een matige risicogevoeligheid.

Figuur 32: Risicogevoeligheid, in %, 2012

Bron: Departement Landbouwen Visserij op basis van LMN (n = 625)

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

Er werden geen significante verschillen gevonden.

4.2.3.4 Inkomenstevredenheid

Algemeen

Dit werd al besproken bij hoofdstuk 3, paragraaf 3.3.3. 65% is ontevreden tot zeer ontevreden met het inkomen.

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

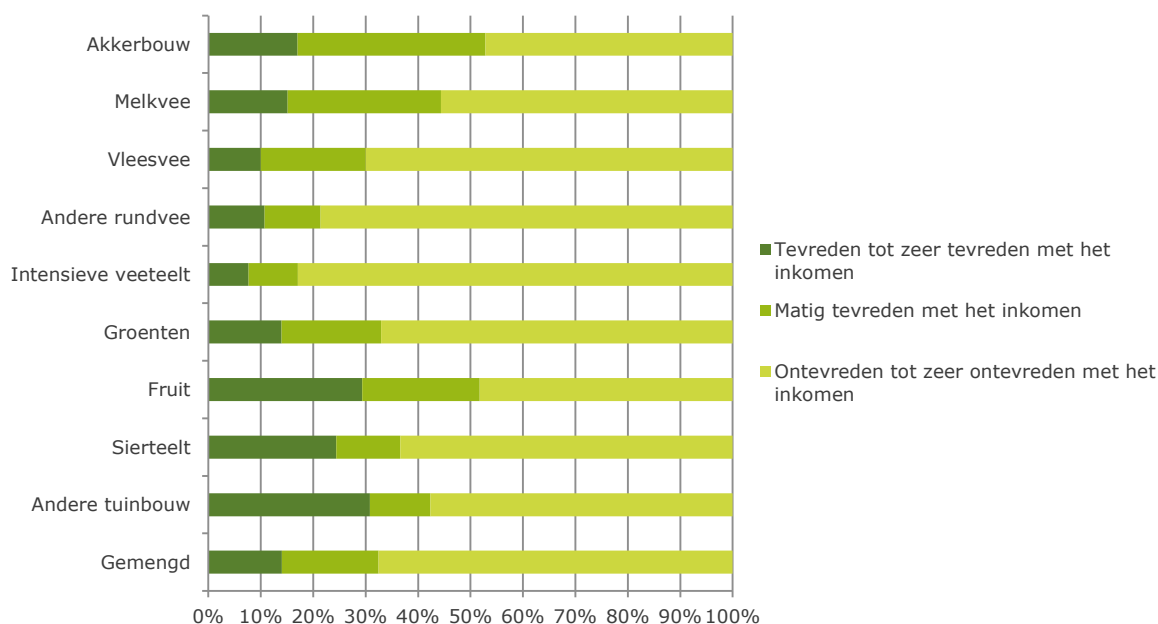
Inkomenstevredenheid verschilt significant tussen de sectoren. We zagen eerder al dat de inkomenstevredenheid voor de hele land- en tuinbouwsector laag is. Dit geldt ook voor alle sectoren (figuur 33). Enkel de fruitteelt, sierteelt (vooral boomkwekerijen) en andere tuinbouwbedrijven doen het wat beter met respectievelijk 29%, 24% en 31% van de respondenten dat tevreden tot zeer tevreden is met het inkomen, hoewel nog steeds een groot aandeel in deze sectoren ontevreden tot zeer ontevreden is. Ondanks het slechte

crisisjaar 2011 lag het inkomen in deze sectoren jarenlang zeer hoog. De intensieve veeteelt kent het hoogste aandeel ontevreden tot zeer ontevreden respondenten (83%). Vleesvee, andere rundvee, groenten en gemengde bedrijven volgen met een aandeel tussen de 67 en 79% ontevreden tot zeer ontevreden respondenten.

Daarnaast zijn er verschillen in inkomens tevredenheid volgens categorie arbeidsinkomen/FAK ($p < 0,0001$): hoe lager de categorie arbeidsinkomen/FAK, hoe groter het aandeel respondenten dat tot de categorie met een lage tot zeer lage inkomens tevredenheid behoort.

Volgens bedrijfsgrootte, solvabiliteit, leeftijd en scholingsgraad waren er geen significante verschillen.

Figuur 33: Inkomens tevredenheid, per sector, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN ($n=652$, $p < 0,0001$)

4.2.3.5 Tevredenheid inclusief geluk

Algemeen

Dit is al besproken bij hoofdstuk 3, paragraaf 3.2.5. 83% is tevreden tot zeer tevreden (incl. geluk) met zijn of haar leven.

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

De gemiddelde tevredenheid inclusief geluk verschilt niet significant tussen sectoren, maar wel tussen categorieën arbeidsinkomen/FAK, hoewel de verschillen miniem zijn. Met de stijging van het arbeidsinkomen/FAK neemt ook de gemiddelde tevredenheid inclusief geluk toe ($p=0,0023$).

Daarnaast stellen we in tabel 43 ook vast dat er significante verschillen zijn tussen leeftijdsgroepen. De oudste leeftijdsgroep scoort hier het hoogste met gemiddeld ongeveer acht op tien. De jongste bedrijfsleiders volgen op de tweede plek. De categorie 51 t.e.m. 60 jaar kent de laagste gemiddelde tevredenheid inclusief geluk.

Tabel 43: Gemiddelde tevredenheid inclusief geluk, per leeftijdscategorie, 2012

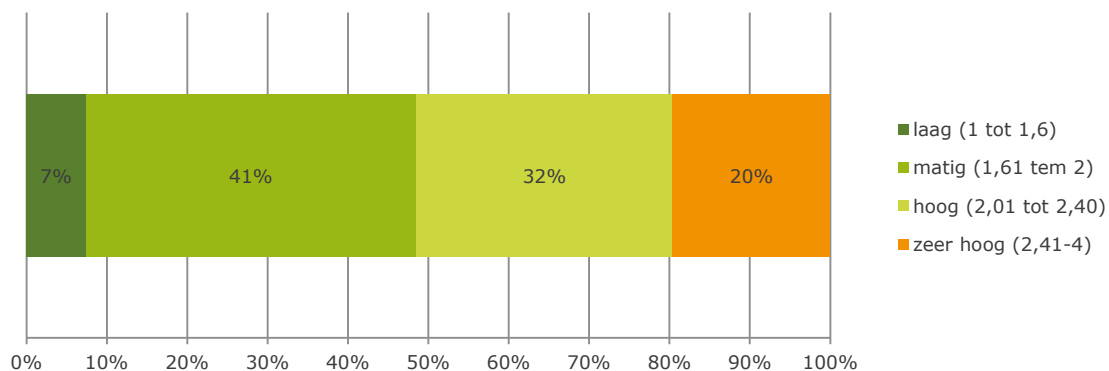
	40 jaar of jonger	41 tem 50	51 tem 60	61 of ouder
Gemiddelde tevredenheid incl. geluk	7,76	7,46	7,37	8,06

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN ($p = 0,0005$)

4.2.3.6 Stressgevoeligheid

De gemiddelde stressgevoeligheid bedraagt 2,11. We delen de stressgevoeligheid in 4 categorieën in (laag, matig, hoog, zeer hoog). Figuur 34 toont aan dat ongeveer 52% van de respondenten met hoge tot zeer hoge stress kampt. 41% heeft een matige stressgevoeligheid¹⁰.

Figuur 34: Stressgevoeligheid, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n = 648)

Relatie met persoons- en bedrijfskenmerken

Hoewel er statistisch significante verschillen zijn tussen de sectoren wat betreft gemiddelde stressgevoeligheid, zijn de verschillen niet zo heel groot. Tabel 44 toont dat de fruitteelt en de groentesector gemiddeld met meer stress kampen dan de andere sectoren. Dit kan te maken hebben met het moeilijke jaar 2011 voor deze tuinbouwsectoren, die extra kopzorgen en stress opleverden. Het beste scoren de akkerbouw en de melkveesector, met een score van twee op een schaal van een tot vier.

Tabel 44: Gemiddelde stressgevoeligheid, per sector, 2012

	Akkerbouw	Melkvee	Vleesvee	Andere rundvee	Intensieve veeteelt	Groenten	Fruit	Sierteelt	Andere tuinbouw	Gemengd
Gemiddelde stressgevoeligheid	2	2	2,13	2,07	2,14	2,22	2,23	2,09	2,12	2,11

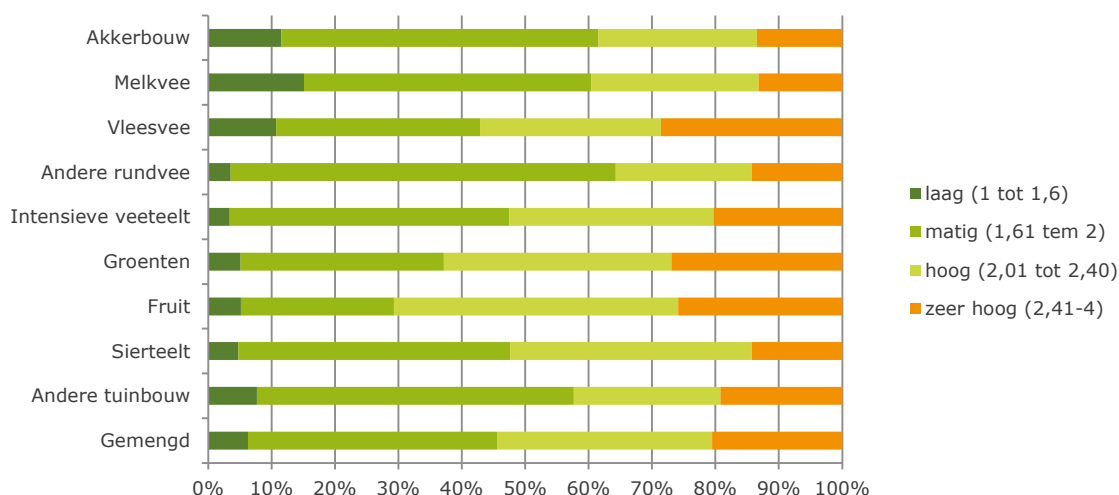
Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=663, p=0,0042)

Indien we de stressgevoeligheid per sector niet volgens gemiddelde voorstellen, maar volgens categorieën, dan krijgen we figuur 35. Het beeld is gelijkaardig aan dat van tabel 44. De akkerbouw, melkveehouderij en andere rundveebedrijven doen het goed qua stress: het aandeel met lage tot matige stress bedraagt 60 à 64%.

De vleesveesector kent het grootste aandeel respondenten dat met zeer hoge stress kampt (29%), samen met groenten en fruit (26%). De fruitteelt blijkt bovenal de meest stressgevoelige sector met 71% hoge tot zeer hoge stressgevoeligheid.

¹⁰ De cijfers i.v.m. stressgevoeligheid komen niet overeen met de cijfers die in het Landbouwrapport 2012 opgenomen werden. Dit wegens nieuwe gegevens en een nieuwe berekeningsmethode.

Figuur 35: Categorieën stressgevoeligheid, per sector, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=648 bedrijven, p=0,0318)

Naast de verschillen per sector neemt de gemiddelde stressgevoeligheid significant toe naarmate het arbeidsinkomen/FAK lager is ($p < 0,0001$). De gemiddelde stressgevoeligheid is het laagst bij de categorie met een zeer hoge gemiddelde solvabiliteit (tabel 45). Volgens tabel 46 is er ook een significant verband met de leeftijd: de oudste categorie kampt gemiddeld het minste met stress, gevolgd door de jongste categorie.

Tabel 45: Gemiddelde stressgevoeligheid, per categorie solvabiliteit, 2012

	Laag	Middelmatig	Hoog	Zeer hoog
Gemiddelde stressgevoeligheid	2,15	2,14	2,14	2,03

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (p=0,0177)

Tabel 46: Gemiddelde stressgevoeligheid, per leeftijdscategorie, 2012

	40 jaar of jonger	41 tem 50	51 tem 60	61 of ouder
Gemiddelde stressgevoeligheid	2,07	2,14	2,14	1,90

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (p=0,0009)

4.2.4 Besluit

In deze paragraaf beschreven we de sociale duurzaamheid op basis van zes samengestelde score- indicatoren van twee van de vier dimensies: sociale rechtvaardigheid en psychosociale en gezondheidsdimensie. Deze score-indicatoren bleken alle een bepaalde gevoelsconnotatie te hebben. Tabel 47 vat de bevindingen samen. Op vier van de zes indicatoren presteert telkens ruim meer dan de helft van de LMN-deelnemers eerder zwak. Deze indicatoren behoren alle tot de sociale rechtvaardigheidsdimensie en wijzen in de richting van een gevoel van onrechtvaardigheid en onzekerheid. De probleem-, crisis- en risicogevoeligheid zijn bij de meeste deelnemers aan de hoge kant: zij ervaren een behoorlijk aantal problemen en risico's en voelen een impact van de crisis op diverse vlakken. Het gros van de respondenten is bovendien allesbehalve tevreden met het inkomen. Wat betreft de welzijnsdimensie scoren de meeste deelnemers matig op de stressindicator, maar zeer goed op de indicator van algemene tevredenheid inclusief geluk. Ondanks de bedrijfs- en omgevingsgerelateerde onzekere factoren vertaalt dit zich in het algemeen dus niet in een ernstige aantasting van het welzijn van de LMN-bedrijfsleider.

Tabel 47: Sociale duurzaamheidsprestaties volgens zes indicatoren

Score LMN-deelnemers	Tevredenheid inclusief geluk	Stress gevoeligheid	Crisis gevoeligheid	Probleem gevoeligheid	Risico gevoeligheid	Inkomens tevredenheid
Gemiddeld	7,52 op 10	2,11 op 4	3,18 op 8	5,3 op 12	n.v.t.	n.v.t.
Procentueel	83% tevreden tot zeer tevreden	52% hoog tot zeer hoog	59% hoog tot zeer hoog	77% hoog tot zeer hoog	76% hoog tot zeer hoog	65% ontevreden tot zeer ontevreden

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

De prestaties van de sectoren verschillen van indicator tot indicator. Tabel 48 vat een aantal verbanden met persoons- en bedrijfskenmerken samen. De akkerbouw scoort consistent goed op alle indicatoren. De gemengde bedrijven scoren meestal middelmatig (i.e. geen uitschieters, behalve een lage inkomens tevredenheid en crisisgevoeligheid). De intensieve veeteelt kent de laagste inkomens tevredenheid. Ook groenten en vleesvee scoren laag. Vleesvee kent bovendien de hoogste gemiddelde probleemgevoeligheid en het grootste aandeel bedrijfsleiders met een zeer hoge stressgevoeligheid. De fruitteelt en de groenten kennen een hoge gemiddelde crisis- en stressgevoeligheid. De melkveehouderij presteert dan weer zeer goed op deze twee indicatoren. Er is voor geen enkele sector een significant verschil in tevredenheid inclusief geluk.

Grotere bedrijven kennen gemiddeld gezien een hogere crisisgevoeligheid. Risicogevoeligheid heeft geen enkel significant verband met bedrijfs- of persoonskenmerken.

De jongste en oudste bedrijfsleiders hebben het minste stress en zijn het gelukkigst. Daarnaast bleek ook geld gelukkig te maken: hoe hoger het inkomen, hoe hoger de gemiddelde tevredenheid inclusief geluk. Hogere inkomenscategorieën kennen ook een lagere gemiddelde crisis- en stressgevoeligheid. Lagergeschoolden kampen met een hogere gemiddelde probleem- en crisisgevoeligheid.

Tabel 48: Samenvattende tabel: overzicht persoons- en bedrijfskenmerken en relatie tot stress-, crisis- en probleemgevoeligheid, tevredenheid inclusief geluk en inkomens tevredenheid

Indicator	Bedrijfs-grootte	Sector	Scholings- graad	Arbeidsinkomen per FAK	Leeftijd
Stressgevoeligheid	n.s.	Melkvee en akkerbouw: laagst Vleesvee, fruit en groenten: hoogst	n.s.	Lager (vanaf - 20.000 euro)	Oudste en jongste leeftijdscategorie: laagst
Crisisgevoeligheid	Groter bedrijf: hoger	Melkvee, gemengde bedrijven, sierteelt: laagst Groenten, fruit: hoogst	Lager diploma: hoger	Lager arbeidsinkomen/ FAK: hoger	n.s.
Inkomens tevredenheid	n.s.	Intensieve veeteelt, groenten, vleesvee, andere rundvee: laagst Fruit, sierteelt en andere tuinbouw: hoogst	n.s.	Hoger (vanaf - 20.000 euro)	n.s.
Tevredenheid inclusief geluk	n.s.	n.s.	n.s.	Hoger (vanaf - 20.000 euro)	oudste en jongste leeftijdscategorie: hoogst
Probleemgevoeligheid	n.s.	Intensieve veeteelt, sierteelt en fruit: laagst Vleesvee en andere rundvee: hoogst	Lager	n.s.	41 jaar t.e.m. 50 jaar: laagst 51 tem 60: hoogst

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN

4.3 Enkele relaties met andere variabelen uit de enquête

In deze paragraaf gaan we na of er opmerkelijke verbanden zijn tussen de zes score-indicatoren en andere variabelen uit de enquête. Aangezien de score-indicatoren te maken hebben met gevoelens en waardeoordelen, leek het interessant om hun verband te onderzoeken met twee indicatoren die te maken hebben met gedrag en met opvattingen: de keuze voor een bepaalde strategie en de opvatting over het imago van de land- en tuinbouw. We concentreren ons op verbanden, niet op causaliteit.

4.3.1 Bedrijf: strategieën

4.3.1.1 Groei: schaalvergroting en investeren in nieuwe machines

We zien dat respondenten die meer tevreden zijn met het inkomen en/of meer tevreden zijn met het leven in het algemeen vaker kiezen voor groei (tabellen 49 en 50). Bijna 50% van de respondenten die tevreden tot zeer tevreden zijn met het inkomen kiest voor schaalvergroting. Een derde gebruikt "investeren in nieuwe machines" als strategie. Bij diegenen die ontevreden tot zeer ontevreden zijn met het inkomen neemt ongeveer een derde toevlucht tot schaalvergroting en een vijfde tot investeren in nieuwe machines.

Tabel 49: Keuze voor groeistrategie, per categorie inkomenstevredenheid, in %, 2012

		Kiezen voor schaalvergroting (%)*	Niet kiezen voor schaalvergroting (%)	Investeren in nieuwe machines**	Niet investeren in nieuwe machines
Inkomenstevredenheid	Ontevreden tot zeer ontevreden	32	68	20	80
	Matig tevreden	37	63	28	72
	Tevreden tot zeer tevreden	49	51	32	68

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n = 652, *p=0,0041, ** p= 0,0152)

Bij tevredenheid inclusief geluk zien we gedeeltelijk hetzelfde fenomeen. Van matig tevreden tot zeer tevreden stijgt het aandeel dat schaalvergroting als strategie kiest van 21% tot 51%. Dat bij de (samengevoegde) categorie ontevreden tot zeer ontevreden een even groot aandeel kiest voor schaalvergroting als bij de categorie tevreden, kan liggen aan het beperkt aantal waarnemingen. Bij de categorieën hoge tot zeer hoge stressgevoeligheid kiest respectievelijk 32% en 22% voor schaalvergroting (tabel 51). Bij de categorie lage stressgevoeligheid is dit 40%. Het verschil is niet significant voor investeren in machines.

Tabel 50: Keuze voor groeistrategie, per categorie tevredenheid inclusief geluk, in %, 2012

		Kiezen voor schaalvergroting (%)*	Niet kiezen voor schaalvergroting (%)
Tevredenheid incl. geluk	Ontevreden tot zeer ontevreden	40	60
	Matig tevreden	21	79
	Tevreden	36	64
	Zeer tevreden	51	49

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=635, *p = 0,0005, **p= 0,0143)

Tabel 51: Keuze voor groeistrategie, per categorie stressgevoeligheid, in %, 2012

Stressgevoeligheid	Kiezen voor schaalvergroting (%)		Niet kiezen voor schaalvergroting (%)	
Stressgevoeligheid	Laag	40	60	
	Matig	44	56	
	Hoog	32	68	
	Zeer hoog	22	78	

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n = 648, p = 0,0002)

4.3.1.2 Risicomijdend: sparen en geen veranderingen doorvoeren

Geen veranderingen doorvoeren is voor bijna 30% van de respondenten die ontevreden tot zeer ontevreden zijn met het inkomen een strategie. Bij de categorieën matig tevreden en tevreden tot zeer tevreden is dit veel lager, met net geen 20% (p= 0,0128).

Voor tevredenheid inclusief geluk daalt het aandeel dat voor geen verandering doorvoeren kiest van meer dan een derde bij de categorie matig tevreden tot 12% bij de categorie zeer tevreden (p=0,0062). Bij de ontevreden tot zeer ontevreden respondenten is dit ook slechts een vijfde. Dit is net als bij schaalvergroting en investeren in nieuwe machines opnieuw een gemengd beeld door het lage aantal waarnemingen.

Sparen komt meer voor als strategie bij de categorieën met een hogere crisisgevoeligheid (70% bij de hoogste crisisgevoeligheid t.o.v. 58% bij de respondenten met lage crisisgevoeligheid, p = 0,0457). Hetzelfde geldt voor probleemgevoeligheid (70% t.o.v. 55%, p = 0,0002).

4.3.1.3 Minder kosten maken

Bij de categorie met een lage tot zeer lage inkomenstevredenheid kiest meer dan de helft (57%) voor de strategie minder kosten maken t.o.v. 45% bij de categorie tevreden (p=0,0011). 70% van de respondenten met een zeer hoge crisisgevoeligheid neemt een toevlucht tot deze strategie t.o.v. 45% bij de categorie met een lage crisisgevoeligheid (p<0,0001). Hetzelfde geldt voor probleemgevoeligheid (van 64% met zeer hoge probleemgevoeligheid tot 39% met lage probleemgevoeligheid, p<0,0001) en stressgevoeligheid (van 65% tot 46%, p=0,0177).

4.3.1.4 Diversifiëren

Diversifiëren in de productie komt frequenter voor bij de categorie met een lage stressgevoeligheid (een derde) t.o.v. de categorie met zeer hoge stress (13%, p=0,0118).

4.3.1.5 Andere inkomsten buiten de landbouw

Hoe meer tevreden met het inkomen, hoe minder men een toevlucht neemt tot andere inkomsten buiten de landbouw (van 13% bij de categorie tevreden tot zeer tevreden, tot een kwart bij de categorie ontevreden tot zeer ontevreden, p=0,0088). Verder stellen we vast dat hoe hoger de crisis – en stressgevoeligheid zijn, hoe groter het aandeel is dat een toevlucht neemt tot andere inkomsten (van 33% bij zeer hoge tot 15% bij lage crisisgevoeligheid (p=0,0003) en van een derde met zeer hoge stress tot een kwart bij lage en hoge stress (p=0,0013)).

4.3.1.6 Stopzetten van het bedrijf

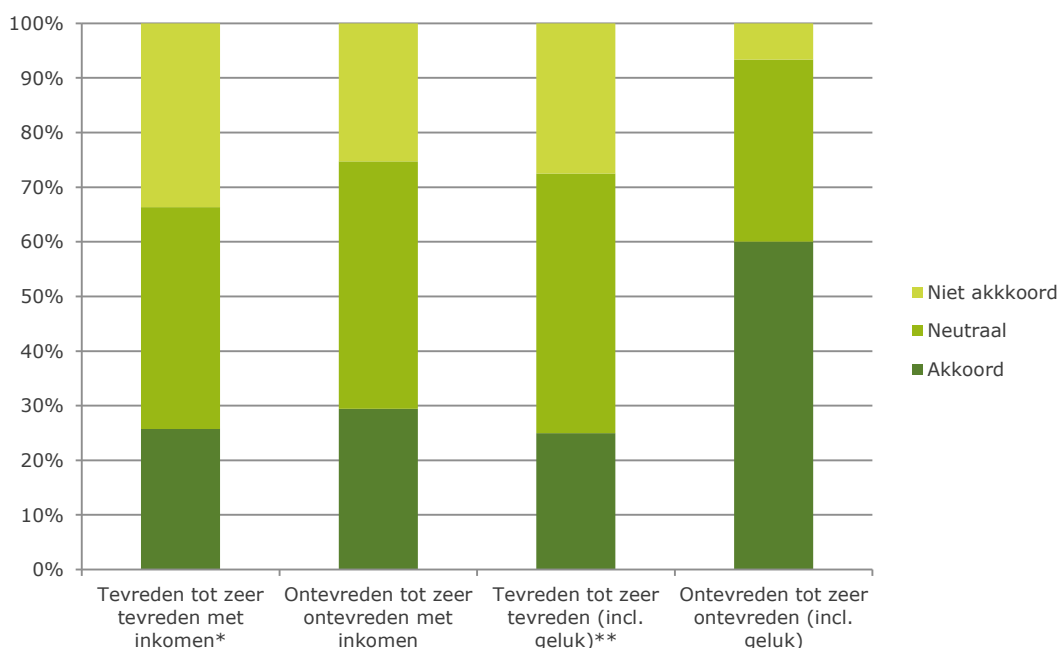
Bij zeer hoge probleem-, crisis- en stressgevoeligheid komt het stopzetten van het bedrijf frequenter voor (13%, 16% en 17%, p<0,0001) t.o.v. nog geen 6% bij de andere categorieën. Dit geldt ook voor de respondenten die matig tevreden tot zeer ontevreden zijn met het leven (17 à 20%) t.o.v. nog geen 5% bij de andere categorieën (p<0,0001). Dit zien we eveneens in lichte mate bij inkomenstevredenheid: 9% t.o.v. 2% (p=0,0019).

4.3.2 Omgeving: imago

We stellen vast dat de opvattingen over de onderwaardering door de maatschappij significant samenhangen met de mate van crisis ($p < 0,0001$)- en probleemgevoeligheid ($p = 0,0081$) en inkomenstevredenheid ($p = 0,0038$). Een lagere inkomenstevredenheid en een hogere crisis- en probleemgevoeligheid gaan gepaard met een hoger aandeel dat akkoord gaat met de stelling dat de landbouw ondergewaardeerd wordt in de maatschappij.

Wat betreft schaalvergroting merken we een significante samenhang met crisisgevoeligheid, alsook met inkomenstevredenheid en tevredenheid inclusief geluk. Hierbij valt op dat categorieën die het minst tevreden zijn het meest akkoord gaan met de uitspraak kleinschalig te blijven (t.o.v. de meest tevreden categorie, figuur 36). Bij crisisgevoeligheid is het beeld niet eenduidig.

Figuur 36: Houding t.o.v. kleinschaligheid, per categorie inkomenstevredenheid en tevredenheid inclusief geluk, in %, 2012

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN, *n=663, $p = 0,0438$, **n=620, $p = 0,0121$

Tabel 52 toont dat de uitspraak "Land- en tuinbouwbedrijven moeten onbeperkt kunnen groeien binnen de wettelijke grenzen" het grootste percentage akkoord kent bij de bedrijven met een zeer hoge probleemgevoeligheid (t.o.v. categorie met lage probleemgevoeligheid). Mogelijk speelt ook hier een verschil tussen wat men als strategie verkiest voor het eigen bedrijf (meer risicomijdende strategieën, zie 4.3.1.2) en wat men wenselijk acht voor de sector. Een andere mogelijke verklaring is dat de groeiers tijdelijk geconfronteerd met meer problemen wat leidt tot een hogere probleemgevoeligheid, maar dit kunnen we niet binnen de enquête vaststellen. Een stijging van de tevredenheid inclusief geluk gaat gepaard met een grotere voorkeur voor specialisatie, zoals tabel 53 illustreert (naast de meer uitgesproken afwijzing van kleinschaligheid, zie figuur 36).

Tabel 52: Houding t.o.v. onbeperkte groei (binnen de wettelijke grenzen), per categorie probleemgevoeligheid, in %, 2012

Probleemgevoeligheid	Akkoord	Neutraal	Niet akkoord
Laag	37	45	17
Hoog	48	35	17
Zeer hoog	58	32	11

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=645, $p = 0,0109$)

Tabel 53: Landbouwers moeten zich verder specialiseren, per categorie tevredenheid inclusief geluk, in %, 2012

Tevredenheid inclusief geluk	Akkoord	Neutraal	Niet akkoord
Ontevreden tot zeer ontevreden	33	53	13
Matig tevreden	39	52	9
Tevreden	53	43	4
Zeer tevreden	65	34	1

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (n=620, p=0,0081)

4.3.3 Besluit

Tabel 54 vat de vorige paragraaf samen. Het is duidelijk dat respondenten met een eerder positieve gemoedstoestand en betere prestaties op indicatoren van sociale rechtvaardigheid meer frequent kiezen voor (risicovollere) groeistrategieën. Een negatievere gemoedstoestand of slechtere prestaties op sociale rechtvaardigheid gaan samen met risicomijdende strategieën, kostenbesparende maatregelen of zelfs stopzetting van het bedrijf. Risicospreiding komt ook frequenter voor bij deze categorieën. Inkomens tevredenheid en stressgevoeligheid spelen een significante rol bij de meeste soorten strategieën. Risicogevoeligheid speelt nergens een rol.

Tabel 54: Samenvattende tabel: verbanden tussen score-indicatoren en strategie en imago*

Indicator	Stressgevoeligheid	Inkomens tevredenheid	Tevredenheid inclusief geluk	Crisisgevoeligheid	Probleemgevoeligheid
Strategieën					
Groeistrategieën	Lagere stressgevoeligheid	Hogere tevredenheid	Hogere tevredenheid (t.o.v. matig)	n.s.	n.s.
Risicomijdende strategieën	n.s.	Lagere tevredenheid	Matige tevredenheid (t.o.v. hoog)	Hogere crisisgevoeligheid	Hogere probleemgevoeligheid
Minder kosten	Hogere stressgevoeligheid	Lagere inkomens tevredenheid	n.s.	Hogere crisisgevoeligheid	Hogere probleemgevoeligheid
Diversifiëren in productie	Lagere stressgevoeligheid	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Andere inkomsten buiten de landbouw	Hogere stressgevoeligheid	Lagere inkomens tevredenheid	n.s.	Hogere crisisgevoeligheid	n.s.
Stopzetten van het bedrijf	Hogere stressgevoeligheid	Lagere inkomens tevredenheid	Lagere tevredenheid	Hogere crisisgevoeligheid	Hogere probleemgevoeligheid
Imago					
Onderwaardering maatschappij	n.s.	Lagere inkomens tevredenheid	n.s.	Hogere crisisgevoeligheid	Hogere probleemgevoeligheid
Kleinschaligheid	n.s.	Lagere inkomens tevredenheid	Lagere tevredenheid	Niet eenduidig	n.s.
Onbepaalde groei landbouwbedrijven	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	Hogere probleemgevoeligheid
Specialisatie	n.s.	n.s.	Hogere tevredenheid	n.s.	n.s.

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van LMN (* risicogevoeligheid bleek nergens significant)

5 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Met dit rapport zetten we een eerste stap in het verzamelen van gegevens over sociale duurzaamheid in de Vlaamse land- en tuinbouwsector en het oplossen van twee bestaande datalacunes: (1) het gebrek aan recente gegevens over de beroeps- en leefsituatie van de Vlaamse land- en tuinbouwers en (2) het gebrek aan gegevens over de subjectieve, gevoelsmatige aspecten van sociale duurzaamheid (bijvoorbeeld tevredenheid). We vertrokken vanuit twee onderzoeken uit de jaren 90, Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999), waarvan we een beperkte update wensten te maken zonder expliciet de resultaten te vergelijken. Nieuw was de expliciete koppeling met sociale duurzaamheid.

We stelden vast dat het mogelijk was om voor een aantal aspecten van sociale duurzaamheid indicatoren op te stellen volgens de vier dimensies van sociale duurzaamheid: sociale rechtvaardigheid, sociaal-economisch, sociaal-cultureel en psychosociaal/gezondheid. We hielden hierbij ook rekening met de drie discoursen over sociale duurzaamheid in de land- en tuinbouw (agri-ruralistisch, utilitaristisch en hedonistisch) en de Vlaamse onderzoeksagenda's voor sociale duurzaamheid die door de samenleving werden opgesteld. De onderzochte aspecten waren arbeid, vrije tijd, beroepsmotivatie, stress, tevredenheid & geluk, problemen op het bedrijf, bedrijfsstrategieën, inkomen, sociaal kapitaal, risico's & crisis en imago van de land- en tuinbouwsector. We verzamelden de nodige gegevens hierover via een bevraging bij 663 deelnemers van het Landbouwmonitoringnetwerk in januari 2012.

Naast de individuele indicatoren maakten we ook enkele samengestelde indicatoren op, die vergeleken konden worden tussen bedrijven en bedrijfsleiders als een vorm van "score" op sociale duurzaamheid. De betreffende indicatoren waren: inkomenstevredenheid, tevredenheid inclusief geluk, crisis-, probleem-, stress- en risicogevoeligheid. Voor alle indicatoren van sociale duurzaamheid stelden we verschillen vast in functie van bepaalde bedrijfs- en persoonskenmerken. Er is wel vaak een verband tussen de kenmerken onderling. Zo hangen leeftijd en bedrijfsgrootte samen en leeftijd en scholingsgraad. Ten slotte namen we enkele trends waar inzake houding t.o.v. schaalvergroting en het belang van ondernemerschap en innovatie.

We dienen twee belangrijke kanttekeningen te maken bij de interpretatie van de resultaten. De bevraging vond plaats vlak na het crisisjaar 2011. Heel wat bedrijfsleiders gaven in de enquête aan dat zij op verschillende vlakken in hun professionele en privéleven de impact van de crisis voelen. Dit is een aanwijzing dat de enquête deels conjunctuurgekleurd is en dus een momentopname vormt na een crisisjaar. De resultaten moeten op die manier dan ook geïnterpreteerd worden. Bovendien worden de resultaten niet geëxtrapoleerd, waardoor er geen uitspraken over de Vlaamse land- en tuinbouw in het algemeen gedaan kunnen worden.

5.1 De sociale rechtvaardigheidsdimensie : arbeid, inkomen, sociaal isolement, risico's, crisis en problemen.

In tegenstelling tot Everaet & Lenders (1996) en Everaet (1999) beschouwden we in dit rapport de onzekere omgeving niet als gegeven, maar onderzochten we in hoeverre de LMN-bedrijfsleider onzekerheid ervaart. Crisis en risico's maken inherent deel uit van het bestaan van de LMN-land- en tuinbouwer. De absolute meerderheid ervaart een gevoel van crisis in de landbouw. Deze crisis, die vermoedelijk eerder economisch gekleurd is, heeft ook buiten het landbouwberoep gevolgen. Zo ondervindt de helft van de respondenten een impact op de algemene gemoedstoestand. Ook op het familiale en sociale leven is er een impact bij een op de vijf LMN-bedrijfsleiders. De meeste bedrijfsleiders voelen de crisis op minstens drie van de acht opgegeven vlakken.

De meeste LMN-bedrijfsleiders ervaren ook veel tot zeer veel invloed van verscheidene risico's: prijsschommelingen, productierisico's, onzeker rendement van investeringen en veranderende wetgeving.

Inkomen, beleid en grond zijn aspecten die de meeste LMN-bedrijfsleiders vaak bezig houden. Er heerst een grote inkomensontevredenheid. Onzekerheid over het inkomen vormt dan ook het belangrijkste probleem waarmee de bedrijfsleiders geconfronteerd worden. Het is daarom niet te verwonderen dat alternatieve inkomsten voor een op de drie bedrijfsleiders meer dan 25% van het gezinsinkomen uitmaken. Reeds een op de vijf bedrijfsleiders ontplooit zelf andere betaalde activiteiten buiten het landbouwberoep. Andere vaak genoemde problemen zijn de onzekerheid rond het beleid, het verwerven van bijkomende grond, de administratieve lasten en het bekomen van vergunningen en rechten. Drie van de topvijfproblemen hebben dus

betrekking op de overheid. Opvallend is dat een op de vijf onteigening een belangrijk probleem vindt. 16% vindt geen opvolging. De meeste bedrijfsleiders kampen met minstens vier van de twaalf opgegeven problemen.

De LMN-bedrijfsleiders kloppen lange werkdagen: 44% werkt langer dan tien uur per dag. Desondanks houden de meeste LMN-deelnemers tijd over voor sociale contacten. Meer dan de helft heeft ook tijd voor hobby's en eigen interesses. Van sociaal isolement lijkt bij hen op het eerste gezicht geen sprake. Al is er een zeer kleine minderheid die mogelijk risico loopt.

5.2 De sociaal-economische dimensie: sociaal kapitaal en strategieën.

Hoewel geen uitspraken kunnen worden gedaan in welke mate de LMN-bedrijfsleiders hun sociaal kapitaal inzetten ten bate van hun economische prestaties, stellen we toch een behoorlijke toegang vast tot formele en niet formele netwerken, zowel professioneel als privé. Beroepsorganisaties kennen een zeer grote aanhang, maar ook samenwerkingsverbanden hebben 40% van de bedrijfsleiders als lid. De groep met een zwakker sociaal kapitaal, gemeten aan de hand van het aantal types lidmaatschap en wekelijkse contacten, vormt een minderheid (rond de 10%). Toch mag deze minderheid niet worden verwaarloosd. Sociaal kapitaal is van belang, o.a. omdat het de gevoelens van machteloosheid vermindert.

Dat de LMN-bedrijfsleiders voornamelijk hun heil zoeken in sparen wanneer mogelijk en minder kosten maken als toekomstige strategieën kan een reactie zijn op het crisisjaar 2011. Een kwart kiest er ook voor geen veranderingen door te voeren. Toch is er ook een deel van de bedrijfsleiders dat naast sparen en kostenbesparingen kiest voor groei: ruim een derde overweegt om aan schaalvergroting te doen en een kwart kiest voor investeringen in nieuwe machines. Ketenstrategieën kunnen rekenen op net geen 20% van de LMN-bedrijfsleiders. Stopzetten van het bedrijf is voor de meesten niet aan de orde (6% overweegt dat wel).

5.3 De sociaal-culturele dimensie: beroepstrots en imago van de land- en tuinbouwsector.

De zelfstandigheid, de onafhankelijkheid en het leven in de open ruimte spelen een belangrijke rol in de waardering van het beroep. Ook de arbeidsvreugde en het succesvol ondernemen zijn van groot belang.

Land- en tuinbouwers kunnen boeren in een maatschappij die steeds meer bewust wordt van de waarde van de land- en tuinbouwsector, getuige de VILT-enquête. Er zijn wel nog twijfels vanuit de maatschappij in verband met milieu. Desondanks voelt de grote meerderheid van de LMN-bedrijfsleiders zich ondergewaardeerd door de maatschappij. De Vlaamse burgers spreken zich in de VILT-enquête duidelijk uit pro schaalvergroting in die zin dat ze ermee akkoord gaan dat land- en tuinbouwbedrijven onbeperkt moeten kunnen groeien. Bij de LMN-bedrijfsleiders is er een lichte voorkeur voor schaalvergroting, maar een groot deel wenst zich niet uit te spreken voor of tegen groei en kleinschaligheid. Het kan zijn dat men dit een strategische keuze van de ondernemer vindt. Het is duidelijk dat de nood aan ondernemerschap al goed doorgedrongen is bij de LMN-bedrijfsleiders. De overgrote meerderheid is het eens met de stelling dat een land- of tuinbouwer een goed manager moet zijn en erkent het belang van bijscholing. Opvallend is nog dat vier op de tien bedrijfsleiders neutraal staan tegenover of niet akkoord gaan met hulp van de overheid bij mislukte oogst of dierziekten.

5.4 De psychosociale en gezondheidsdimensie: stress, geluk en tevredenheid.

We vonden een aantal positieve indicaties voor het psychosociale welzijn. De grote meerderheid van de LMN-bedrijfsleiders haalt veel voldoening uit hun werk en vindt het land- en tuinbouwberoep boeiend. Zij voelen zich dan ook in grote mate actief en ijverig. Bovendien is de absolute meerderheid tevreden tot zeer tevreden met hun leven in het algemeen. Zij geven dit dan ook een score van gemiddeld 7,5 op tien. Een punt van bezorgdheid is dat iets minder dan de helft zich meestal of altijd zorgen maakt om het inkomen en zich nooit of eerder soms kalm en ontspannen voelt. Een minderheid, maar toch een derde tot een vijfde, geeft aan regelmatig last te hebben van fysieke en geestelijke uitputting, zich niet gesteund te voelen door mensen in de omgeving, en het gevoel te hebben alleen maar te leven om te werken. Deze mix van positieve en negatieve indicaties komt tot uiting in stressgevoeligheid: waarbij ongeveer de helft last heeft van hoge tot zeer hoge stress. Deze indicator is grotendeels gebaseerd op de regelmaat waarmee bepaalde stress-signalen voorkomen en op het stressniveau van het werk.

5.5 Er zijn verschillen tussen sectoren wat betreft sociale duurzaamheid, ook naargelang de impact van de crisis van 2011.

Het crisisjaar 2011 heeft een aantal sectoren harder getroffen dan andere en dat merkt men bij bepaalde sociale indicatoren, voornamelijk vanuit de sociale rechtvaardigheidsdimensie. Aangezien de analyse op zoek ging naar significante verschillen tussen de sectoren, vermelden we bij de bevindingen enkel deze verschillen. We hebben het dus over aspecten die bijvoorbeeld meer frequent voorkomen in de ene sector in vergelijking met andere sectoren.

5.5.1 Groentesector, fruit- en sierteelt

Naast de economische crisis werd de tuinbouwsector in 2011 geconfronteerd met de EHEC-crisis die gepaard ging met problematische afzet van de producten. Dat uit zich in eerste instantie in de top vijf van problemen waarmee de sector kampt. Deze verschilt geheel van die van de andere sectoren. Financiële problemen, beperkte leefbaarheid en problemen met afname van producten komen zeer frequent voor.

De crisissignalen merken we voornamelijk aan de respondenten in de sectoren groenten en fruitteelt. Zij voelen vaker de impact van de crisis op hun landbouwinkomen en maken zich dan ook meer zorgen over hun inkomen en schulden. Dat uit zich in een hogere gemiddelde stress in beide sectoren en een hogere crisisgevoeligheid. Enkel bij groenten uit zich dat eveneens in een zeer lage inkomens tevredenheid.

De groentesector geeft vaker dan andere sectoren aan geen veranderingen door te voeren. De arbeidsvreugde ligt in deze sector dan ook het laagste van alle sectoren en de werkdruk ligt er hoog. De fruitteelt richt zich dan weer meer tot diversificatie in de productie en alternatieve inkomsten, en is daardoor mogelijk iets meer tevreden over het inkomen. Bovendien haalde de fruitteelt in de jaren vóór 2011 een beter inkomen. Dankzij samenwerkingsverbanden hebben de fruit- en groentesector wel vaker toegang tot professionele en niet-professionele netwerken (cfr. GMO Groenten en Fruit).

De sier- en fruitteelt hebben vaker een tekort aan arbeidskrachten. Deze sectoren maken relatief veel gebruik van externe arbeid. Beide sectoren voelen ook een impact van de crisis op hun contacten met leveranciers en afnemers. Bedrijfsleiders uit beide sectoren hechten meer waarde aan innovatie.

Een opvallende vaststelling is dat de sierteelt zich veel minder richt op schaalvergroting (slechts een op de tien), maar wel volop op investeringen in nieuwe machines en ook meer op contracten dan andere sectoren. Mogelijk komt dit door de opmars van WKK's (warmte-krachtkoppeling). Het lijkt er overigens beter aan toe te gaan in de sierteelt dan in de andere tuinbouwsectoren: de vrees om schulden af te betalen komt er minder frequent voor, er is een lage probleem- en crisisgevoeligheid en een iets hogere tevredenheid met het inkomen. Dit resultaat wordt wel beïnvloed door de zeer goede resultaten van de boomkwekerijen. Een kleiner aandeel respondenten voelt de invloed van prijsschommelingen en productierisico's. Net zoals in de groentesector ligt de arbeidsdruk er wel behoorlijk hoog.

5.5.2 Intensieve veeteelt

Inkomen is net zoals in de tuinbouwsectoren een groot probleem voor de intensieve veeteelt, met dat verschil dat de intensieve veeteelt al jaren worstelt met een rendabiliteit die onder druk staat. De respondenten voelen de impact van de crisis op het landbouwinkomen. Er is bijgevolg een zeer lage inkomens tevredenheid. Bovendien maken de bedrijfsleiders zich vaker zorgen om de afbetaling van schulden. Ook het onzekere rendement van investeringen plaagt hen. Deze sector kiest frequenter voor twee uiteenlopende sporen: geen veranderingen doorvoeren én schaalvergroting. Het verwerven van bijkomende grond vormt ook in deze sector een belangrijk probleem.

5.5.3 Vleesvee

De vleesveesector kent een zeer hoge stress (hoogste aandeel van alle sectoren) en een hoge probleemgevoeligheid. De respondenten uit de vleesveesector zijn ook ontevreden met het inkomen en kampen frequenter met beperkte leefbaarheid, impact van de crisis op het landbouwinkomen en impact op de contacten en verhouding met leveranciers en afnemers. De onzekerheid van het rendement van investeringen beïnvloedt

de bedrijfsvoering van de bedrijfsleiders uit deze sector sterk tot zeer sterk. De vleesveehouderij zoekt vaker een toevlucht tot alternatieve inkomsten en tot geen veranderingen doorvoeren. Een relatief groter aandeel besteedt dagelijks vier uur of meer aan niet-betaalde activiteiten. Grond is ook een probleem in de vleesveehouderij, net zoals bij melkvee. Het sociaal kapitaal is minder ontwikkeld in deze sector.

5.5.4 Melkvee

De melkveehouderij heeft een lage crisis- en stressgevoeligheid. De landbouwers maken zich weinig zorgen over het inkomen en over schulden, maar kampen wel met onzekerheid over het beleid en problemen inzake grondverwerving en onteigening. De melkveehouderij richt zich het vaakst van alle sectoren tot schaalvergroting. Vandaar ook de nood aan bijkomende grond.

5.5.5 Akkerbouw

De akkerbouw zet significant vaker in op minder kosten maken, maar kiest daarnaast ook vaker voor schaalvergroting, investeringen in nieuwe machines en voor contracten (neemt zelfs vierde plaats in in de top vijf). Deze sector kampt meer met problemen inzake grond (verwerven van grond maar ook onteigening) en met onzekerheid van het beleid. Onzekerheden m.b.t. het inkomen en schulden komen er het minst voor. Het sociaal kapitaal is in de sector goed ontwikkeld. Deze sector zoekt vaker een toevlucht tot alternatieve inkomsten en kent een groot aandeel bedrijfsleiders die minstens één uur per week andere betaalde activiteiten doet. De akkerbouw kampt het minst met stress en scoort ook consistent goed op de andere score- indicatoren rond sociale rechtvaardigheid (probleem- en crisisgevoeligheid). Bedrijfsleiders uit de akkerbouw waarderen innovatie in hun beroep iets vaker dan hun collega's uit de meeste andere sectoren.

5.5.6 Gemengde bedrijven

De gemengde bedrijven kennen een groot aandeel bedrijfsleiders die ontevreden zijn met het inkomen. De sector kampt met heel wat onzekerheden rond het beleid en met prijsschommelingen. Toch kent deze sector een lagere crisisgevoeligheid. Gemengde bedrijven kiezen iets vaker voor schaalvergroting, maar ondervinden ook problemen voor het verwerven van bijkomende grond. Het sociaal kapitaal is bij gemengde bedrijven minder ontwikkeld.

5.6 We vonden verschillen in sociale duurzaamheid in functie van bepaalde bedrijfs- en persoonskenmerken.

5.6.1 Grote bedrijven zijn meer gericht op groei en ondernemerschap, kleine bedrijven zijn meer behoudsgezind.

Grote bedrijven zijn meer uitgesproken voor groei en tegen kleinschaligheid. Kleine bedrijven zijn meer verdeeld (enerzijds wel meer voor kleinschaligheid dan de andere bedrijfsgroottes, anderzijds ook een behoorlijk groot aandeel pro schaalvergroting). Kleinere bedrijven kiezen wel vaker voor behoudsgezinde strategieën, grotere bedrijven voor groeiestrategieën. Dat impliceert dat grotere bedrijven ook zwaardere leningen moeten aangaan om hun groei te financieren, wat zich uit in een lagere solvabiliteit en doorweegt in een aantal sociale indicatoren. Zo ligt de crisisgevoeligheid hoger bij grote bedrijven. De bedrijfsleiders van grote bedrijven voelen vaker een impact van de crisis op een aantal vlakken die eerder met familie en gezin te maken hebben (gezinsinkomen, familielevens), alsook op de contacten met leveranciers en afnemers. Verder kampen zij ook meer met de stressfactor schulden en onzekerheid rond het inkomen. Toch zijn het de kleine bedrijven die vaker aangeven te kampen met beperkte leefbaarheid. Kleine bedrijven gaan ook sneller over tot andere inkomsten halen buiten de landbouw.

Bedrijfsleiders op grotere bedrijven kloppen langere dagen en geven vaker aan moeilijk aan arbeidskrachten te geraken. Ze zijn vaker lid van samenwerkingsverbanden en waarderen het succesvol ondernemerschap in hun beroep. Grote bedrijven kiezen ook sneller voor contracten afsluiten.

5.6.2 Jongere bedrijfsleiders zijn meer gericht op groei, innoveren en ondernemen.

Leeftijd en bedrijfsgrootte hangen significant samen. Dat betekent dat een aantal resultaten voor de jongere bedrijfsleiders gelijkaardig zijn aan die voor grote bedrijven, en die voor de oudere bedrijfsleiders gelijkaardig zijn aan die voor kleine bedrijven. De jongere bedrijfsleiders zijn samen met de oudste leeftijdsgroep het meest tevreden en kennen het minste stress. Jongere bedrijfsleiders (40 jaar of jonger) willen groeien en investeren en zijn dan ook meer uitgesproken tegen kleinschaligheid. De keerzijde van de medaille is dat (hier speelt de factor van grote bedrijven) dit gepaard gaat met meer kopzorgen over het inkomen en schulden (i.e. lagere solvabiliteit) en met problemen met het verwerven van bijkomende grond. Mede daarom neemt deze leeftijdsgroep vaker een toevlucht tot sparen wanneer dat mogelijk is (t.o.v. de andere leeftijdscategorieën). Het zijn ook vooral de jongste bedrijfsleiders die succesvol ondernemen en innoveren als belangrijk aspecten ervaren.

Problemen rond opvolging en het bekomen van vergunningen en rechten komen vaker voor bij de oudere leeftijdscategorieën. De oudste leeftijdsgroep kampt ook meer met beperkte leefbaarheid, hoewel zij minder kopzorgen hebben rond het inkomen en de afbetaling van schulden. Strategieën die meer voorkomen bij deze groep zijn geen veranderingen doorvoeren of het stopzetten van het bedrijf. De middelste groepen kiezen significant meer voor kostenstrategieën.

Huishoudelijke taken hangen significant samen met de leeftijd en het geslacht van de bedrijfsleider. Het huishouden is vooral een zaak van de vrouwelijke bedrijfsleiders. Het aandeel dat in het huishouden helpt, daalt ook met de leeftijd.

5.6.3 Laaggeschoolde bedrijfsleiders hebben meer last van de crisis.

Lagere geschoolde bedrijfsleiders kampen gemiddeld met meer van de opgegeven problemen op het bedrijf dan hogere geschoolde. Zij voelen ook meer frequent een impact van de crisis op het gezinsinkomen. Zij ondervinden ook vaker de invloed van prijschommelingen en geven aan dat hun bedrijf beperkt leefbaar is.

5.6.4 Meer tevreden bedrijfsleiders hebben eerder een voorkeur voor groei.

In het algemeen beschouwd zien we dat hogere tevredenheid (met het leven en met het inkomen) samengaat met een voorkeur voor groei in de landbouw en ook voor groei-gerichte strategieën. Slechtere prestaties op de sociale rechtvaardigheidsdimensie (crisis-, risico- en probleemgevoeligheid) gaan dan weer significant meer gepaard met risicomijdende strategieën.

5.7 Aanbevelingen

- ✓ Dat de land- en tuinbouwsector onderhevig is aan risico's en onzekerheden was al lang bekend. Toch blijkt opnieuw uit de studie dat de meeste risico's nog steeds veel tot zeer veel invloed hebben op de bedrijfsvoering. Het belang van goed risicobeheer is daardoor nogmaals bewezen. Bij het vertalen van het hervormde Europees landbouwbeleid naar Vlaanderen en de regionalisering van het Landbouwrampenfonds moeten de mogelijkheden voor ondersteuning en begeleiding van risicobeheer onderzocht worden. Een kanttekening die moet worden meegenomen bij het uitstippelen van beleid rond risicobeheer is dat bij mislukte oogst en ziekten vier respondenten op de tien neutraal staan of niet akkoord gaan met hulp van de overheid.
- ✓ De resultaten voor een aantal inkomens- en crisisgerelateerde indicatoren komen overeen met de verwachtingen vanuit de conjunctuurindex van het najaar 2011. Vooral de tuinbouwsector presteert ondermaats, maar ook de structurele crisis in de intensieve veeteelt kwam in deze studie naar voren. De evoluties in deze sectoren moeten blijvend opgevolgd worden. De slechte resultaten van vleesvee op een aantal indicatoren waren volgens die index minder verwacht. Deze sector dient mogelijk onder de loep te worden genomen om te kijken of er sprake is van structurele problemen van leefbaarheid, stress, enz. Dat heeft ook implicaties voor de mogelijke hervorming van de zoogkoeienpremie. Het hoge percentage aan alternatieve inkomsten om het gezinsinkomen op te krikken houdt mogelijk bepaalde landbouwbedrijven in stand.

- ✓ Onzekerheid over het beleid en wijzigende wetgeving spelen heel wat bedrijfsleiders parten. Hieruit kan de vraag van de bedrijfsleiders afgeleid worden dat de overheid zoveel mogelijk de rechtszekerheid moet trachten te waarborgen.
- ✓ Er zijn vanuit de maatschappij ongerustheden over de milieu-impact van de land- en tuinbouwsector. Een duidelijke communicatie over de verduurzaming van de land- en tuinbouwsector kan helpen om het beeld dat de maatschappij heeft bij te stellen.
- ✓ Grond en vooral ook het verwerven van bijkomende grond is een terugkerend probleem in verscheidene sectoren. Dat leidde tot een situatie waarbij bedrijven hun groeidoelstellingen niet kunnen realiseren als gevolg van de beperkte beschikbaarheid en/of de hoge grondprijzen. De problematiek van onteigening in de vleesveesector vergt de nodige aandacht: de helft geeft aan met problemen van onteigening te kampen. Over alle sectoren heen is dat ongeveer een vijfde.
- ✓ Een bijzondere vaststelling is dat de crisis ook impact heeft op aspecten buiten het beroep, namelijk de algemene gemoedstoestand en het familieleven en sociaal leven. De nadruk ligt vaak op economische cijfers rond bepaalde crisissen in sectoren, maar de analyse toont aan dat het ook nodig is om aandacht te besteden aan andere effecten. Zo zijn er ook een aantal zorgwekkende vaststellingen rond het psychosociaal welzijn. Hoewel het hier eerder een minderheid betreft, mogen zij niet van onder de radar verdwijnen. Boeren op een Kruispunt vzw trekt hier vaak voor aan de alarmbel en is een belangrijke schakel bij deze sociale problematiek.
- ✓ Het beleid moet in het bijzonder aandacht hebben voor de noden van specifieke doelgroepen voor wie uit de bevraging bleek dat zij kwetsbaarder zijn: de beperkte leefbaarheid bij de oudste leeftijdsgroep en bij laaggeschoolden, de hogere impact van de crisis op laaggeschoolden, de zwaardere inkomens- en schuldenlast op de jongste schouders en de hogere stress in sectoren waar er een crisis woedt of gewoed heeft. Met deze aspecten moet rekening gehouden worden bij het uitstippelen van het vormingsbeleid, het jongerenbeleid, opvolgingsbeleid, sectorenbeleid, enz.
- ✓ Er is een verschil tussen wat een ondernemer wenst voor de land- en tuinbouwsector in het algemeen en zijn/haar eigen bedrijf. Heel wat bedrijfsleiders spreken zich niet uit over de vraag of schaalvergroting dé te bewandelen weg is voor de land- en tuinbouwsector. Uiteindelijk blijkt dat slechts een derde voor het eigen bedrijf schaalvergroting als strategie wenselijk acht. Dat is anno 2012 dus een minderheid. Opvallend is dat er in de sierteelt weinig animo is voor schaalvergroting. Een waaier aan strategieën wordt gehanteerd in alle sectoren. Vanuit het beleid moet er aandacht zijn voor al deze strategieën en moeten ook de land- en tuinbouwers verder bewust gemaakt worden van het belang van een goede strategie, aangepast aan de specifieke behoeften van het bedrijf. Er is nood aan studiewerk dat deze strategieën in kaart brengt.
- ✓ Het rapport stelde een duidelijke data-lacune vast wat betreft onderzoek over sociale thema's in de land- en tuinbouwsector. Recent onderzoek spitst zich meestal toe op één thema, maar biedt geen totaaloverzicht van de sociale situatie in de Vlaamse land- en tuinbouwsector. Voor een dergelijk onderzoek moesten we teruggrijpen naar sociologisch onderzoek van de jaren 90. Het huidige rapport heeft getracht gedeeltelijk deze data-lacune op te vullen en heeft de problematiek van beperkte gegevens onder de aandacht gebracht. Verder studiewerk is absoluut nodig.
- ✓ De bevraging was een momentopname na een crisisjaar. Het is moeilijk om te achterhalen in hoeverre bepaalde moeilijkheden structureel zijn. Het zou interessant zijn om de bevraging drie- of vijfjaarlijks te herhalen om op die manier bepaalde evoluties te detecteren.
- ✓ Er is nood aan studiewerk dat de effecten van schaalvergroting in kaart brengt. We zien dat grote bedrijven op een aantal aspecten slechter scoren dan kleine bedrijven (bijvoorbeeld naar impact op het gezin, kopzorgen rond inkomen, enz.). Bovendien zien we dat vooral jongeren kiezen voor groei. Deze groep moet begeleid worden en bewust gemaakt worden van de effecten van schaalvergroting als strategie.
- ✓ Er zou een vergelijkende studie moeten gebeuren met kmo's uit andere sectoren om te kijken in hoeverre de land- en tuinbouwsector een bijzondere sector vormt wat betreft bepaalde sociale aspecten.

FIGUREN

Figuur 1: Categorieën arbeidsduur per dag (landbouwactiviteit), per sector, in %, 2012.....	26
Figuur 2: Categorieën duur andere betaalde activiteiten per dag, per sector, in %, 2012.....	26
Figuur 3: Huishoudelijke taken minstens 1 uur per dag, per leeftijdscategorie en geslacht, in %, 2012	27
Figuur 4: Stressfactoren, in %, 2012	30
Figuur 5: Ongerust zijn over het inkomen en bevreesd zijn schulden af te betalen, volgens leeftijdscategorie, in %, 2012.....	32
Figuur 6: Tevredenheid inclusief geluk, in %, 2012.....	32
Figuur 7: Aandeel problemen belangrijk - neutraal - niet belangrijk, in %, 2012.....	35
Figuur 8: Aandeel problemen belangrijk, per categorie bedrijfsgrootte, in %, 2012.....	37
Figuur 9: Aandeel problemen belangrijk, per leeftijdscategorie, in %, 2012	38
Figuur 10: Strategieën om toekomstige uitdagingen aan te gaan, in %, 2012	39
Figuur 11: Keuze strategie, per categorie bedrijfsgrootte, in %, 2012	42
Figuur 12: Gekozen strategieën, per categorie solvabiliteit, in %, 2012.....	43
Figuur 13: Gekozen strategieën, per leeftijdscategorie, in %, 2012.....	44
Figuur 14: Inkomenstevredenheid, in %, 2012.....	44
Figuur 15 Gemiddeld aandeel van het gemiddelde gezinsinkomen niet rechtstreeks uit land- of tuinbouw, in %, 2009-2011.....	45
Figuur 16: Aandeel alternatieve inkomsten in gezinsinkomen, per sector, in %, 2012	46
Figuur 17: Aandeel alternatieve inkomsten, per categorie bedrijfsgrootte en arbeidsinkomen per FAK, in %, 2012.....	46
Figuur 18: Aandeel alternatieve inkomsten, per leeftijdscategorie, in %, 2012	47
Figuur 19: Aantal types lidmaatschap, in %, 2012	51
Figuur 20: Lidmaatschap van een samenwerkingsverband, per sector, in %, 2012	52
Figuur 21: Aantal types lidmaatschap, per sector, in %, 2012.....	52
Figuur 22: Vaardigheden van de land- en tuinbouwer, in %, 2012	53
Figuur 23: Rol van de land- en tuinbouw, in %, 2012.....	53
Figuur 24: Milieu-impact van de land- en tuinbouwsector, in %, 2012.....	54
Figuur 25: Groei in de land- en tuinbouwsector, in %, 2012.....	55
Figuur 26: Landbouw, de overheid en de maatschappij, in %, 2012.....	55
Figuur 27: Kleinschaligheid, groei en specialisatie: aandeel akkoord, per categorie bedrijfsgrootte, in %, 2012	56
Figuur 28: Kleinschaligheid: aandeel akkoord, neutraal en niet akkoord, per leeftijdscategorie, in %, 2012	56
Figuur 29: Impact van de crisis op bepaalde vlakken, in %, 2012.....	57
Figuur 30: Probleemgevoeligheid in categorieën, in %, 2012.....	66
Figuur 31: Crisisgevoeligheid per categorie, in %, 2012	67
Figuur 32: Risicogevoeligheid, in %, 2012	68
Figuur 33: Inkomenstevredenheid, per sector, in %, 2012.....	69
Figuur 34: Stressgevoeligheid, in %, 2012.....	70
Figuur 35: Categorieën stressgevoeligheid, per sector, in %, 2012	71
Figuur 36: Houding t.o.v. kleinschaligheid, per categorie inkomenstevredenheid en tevredenheid inclusief geluk, in %, 2012	75

TABELLEN

Tabel 1: De drie discoursen	10
Tabel 2: Aspecten, dimensies, discours	12
Tabel 3: Overzicht literatuurstudie	13
Tabel 4: Aspecten, deelaspecten, indicatoren	17
Tabel 5: Bedrijfskenmerken steekproef: sector, 2011.....	20
Tabel 6: Bedrijfskenmerken steekproef: bedrijfsgrootte, 2011.....	20
Tabel 7: Bedrijfskenmerken steekproef: arbeidsinkomen/FAK , 2011	20
Tabel 8: Bedrijfskenmerken steekproef: solvabiliteit, 2011	21
Tabel 9: Persoonskenmerken steekproef: geslacht, 2011.....	21
Tabel 10: Persoonskenmerken steekproef: leeftijd, 2011	21
Tabel 11: Persoonskenmerken steekproef: scholingsgraad en landbouwopleiding, 2011	21
Tabel 12: Verbanden tussen persoons- en bedrijfskenmerken en sectoren	22
Tabel 13: Verbanden tussen bedrijfsgrootte, solvabiliteit, leeftijd, scholingsgraad.....	23
Tabel 14: Categorieën familiale en voltijdse arbeidskrachten, in %, 2011	25
Tabel 15: Categorie arbeidsduur per dag (landbouwactiviteit), per geslacht, in %, 2012.....	27
Tabel 16 Positieve aspecten, in %, 2012.....	28
Tabel 17: Stressfactoren, per sector, in %, 2012	31
Tabel 18: Samenvattende tabel: de LMN-bedrijfsleider als individu: verband indicatoren en persoons- en bedrijfskenmerken.....	33
Tabel 19: Belangrijke bedrijfsproblemen, per sector, in %, 2012	36
Tabel 20: Top vijf belangrijke problemen, per hoofdbedrijfstype, in %, 2012	37
Tabel 21: Strategiekeuze schaalvergroting en problematiek verwerven van bijkomende grond, in %, 2012	39
Tabel 22: Strategiekeuze investeren in machines en problematiek verwerven van bijkomende grond, in %, 2012.....	39
Tabel 23: Gekozen strategieën, per sector, in %, 2012	40
Tabel 24: Top vijf van gekozen strategieën, per hoofdbedrijfstype, in %, 2012	41
Tabel 25: Samenvattende tabel: de LMN-bedrijfsleider en zijn/haar bedrijf: verband problemen, strategieën, alternatieve inkomsten en persoons- en bedrijfskenmerken	49
Tabel 26: Impact van de crisis, per categorie bedrijfsgrootte, in %, 2012	58
Tabel 27: Impact van de crisis, per categorie arbeidsinkomen/FAK, in %, 2012.....	58
Tabel 28: Impact van de crisis, per sector, in %, 2012	58
Tabel 29: Impact van de crisis, per scholingsgraad, in %, 2012.....	59
Tabel 30: Mate van invloed van bepaalde risico's, in %, 2012	59
Tabel 31: Risico's met veel tot zeer veel invloed, per categorie scholingsgraad, in %, 2012	60
Tabel 32: Risico's met veel tot zeer veel invloed, per sector, in %, 2012	60
Tabel 33: Samenvattende tabel: de LMN-bedrijfsleider en de omgeving: verband indicatoren en persoons- en bedrijfskenmerken.....	62
Tabel 34: Score-indicatoren sociale rechtvaardigheidsdimensie	64
Tabel 35: Score-indicatoren psychosociale en gezondheidsdimensie.....	65
Tabel 36: Overzicht score-indicatoren sociale duurzaamheid	65
Tabel 37: Gemiddelde probleemgevoeligheid, per sector, 2012	66
Tabel 38: Gemiddelde probleemgevoeligheid, per leeftijdscategorie, 2012	66
Tabel 39: Gemiddelde probleemgevoeligheid, per categorie scholingsgraad, 2012	67
Tabel 40: Gemiddelde crisisgevoeligheid, per sector, 2012	67
Tabel 41: Gemiddelde crisisgevoeligheid, per categorie bedrijfsgrootte, 2012	68
Tabel 42: Gemiddelde crisisgevoeligheid, per categorie scholingsgraad, 2012	68
Tabel 43: Gemiddelde tevredenheid inclusief geluk, per leeftijdscategorie, 2012	69
Tabel 44: Gemiddelde stressgevoeligheid, per sector, 2012	70
Tabel 45: Gemiddelde stressgevoeligheid, per categorie solvabiliteit, 2012	71
Tabel 46: Gemiddelde stressgevoeligheid, per leeftijdscategorie, 2012.....	71
Tabel 47: Sociale duurzaamheidsprestaties volgens zes indicatoren	72

Tabel 48: Samenvattende tabel: overzicht persoons- en bedrijfskenmerken en relatie tot stress-, crisis- en probleemgevoeligheid, tevredenheid inclusief geluk en inkomenstevredenheid	72
Tabel 49: Keuze voor groeistrategie, per categorie inkomenstevredenheid, in %, 2012	73
Tabel 50: Keuze voor groeistrategie, per categorie tevredenheid inclusief geluk, in %, 2012.....	73
Tabel 51: Keuze voor groeistrategie, per categorie stressgevoeligheid, in %, 2012	74
Tabel 52: Houding t.o.v. onbeperkte groei (binnen de wettelijke grenzen), per categorie probleemgevoeligheid, in %, 2012	75
Tabel 53: Landbouwers moeten zich verder specialiseren, per categorie tevredenheid inclusief geluk, in %, 2012.....	76
Tabel 54: Samenvattende tabel: verbanden tussen score-indicatoren en strategie en imago*	76

BRONNEN

Calus M., Vandermeulen V., Rogge E., Emde L., Dessen J., Lauwers L. & Van Huylenbroeck G. (2010) *Wijkers en blijvers in de Vlaamse land- en tuinbouw*, Beleidsdomein Landbouw en Visserij, afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

Coulier T., Gavilán J. & Van Gijseghe D. (2011) *De Vlaamse Landbouwconjunctuurindex - Resultaten enquête najaar 2011*, Departement Landbouw en Visserij, afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

Dessen J., Nevens F. Mathijs E. & Van Huylenbroeck G. (2004) *Sociale aspecten van duurzame landbouw in Vlaanderen. Een verkennende analyse*, Steunpunt Duurzame Landbouw, Publicatie 8, 56 p.

Dessen J. & Nevens F. (2005) *Triestig en blij. Beroepstrots bij Vlaamse land- en tuinbouwers*, Steunpunt Duurzame Landbouw, Publicatie 22, 73 p.

European Foundation for the Improvement of Living and Working conditions (2009), *Second European Quality of Life Survey 2007*, <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2009/02/en/2/EF0902EN.pdf>

Everaet H. & Lenders S. (1996) En wat denkt de boer erover? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgische bedrijfsleiders tegenover hun beroepssituatie, Ministerie van Middenstand en Landbouw, Landbouw Economisch Instituut, November 1996.

Everaet H. (1999) *De boerin tussen vrijheid en gebondenheid. Resultaten van een sociologisch onderzoek*, Ministerie van Middenstand en landbouw, Centrum voor landbouweconomie, Studie A86.

Gavilán J. & Van Gijseghe D. (2012) *De Vlaamse Landbouwconjunctuurindex - Resultaten enquête voorjaar 2012*, Departement Landbouw en Visserij, afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

Landbouwkrediet (2011) *Vertrouwensindex Landbouw 2011*
http://crelan.be/sites/default/files/lbk086_brochure_vertrouwensindex_2011_n_lr.pdf

Platteau J., Van Gijseghe D., Van Bogaert T. & Maertens E. (reds.) (2012), *Landbouwrapport 2012*, Departement Landbouw en Visserij, Brussel.

Vandenberghe S., Mormont M., Van Houdenhove L. & Daeseleire T. (2007) Zorgen voor jezelf in de land- en tuinbouw, FOD WASO, ESF en ISW Limits <http://www.tuindersopeenkruispunt.be/technisch/STRESSPACK.pdf>

Van der Straeten B., Deuninck J. & Van Gijseghe D. (2012) *De melkproductie in Vlaanderen na 2015*, Beleidsdomein Landbouw en Visserij, afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

Verdonck S., de Krom M., Dessen J. (2011), *Sociale aspecten van duurzaamheid van landbouw en platteland in Vlaanderen – een verkennende studie*, Instituut voor Landbouw – en VisserijOnderzoek, ILVO Mededeling nr. 103

VILT (2012) http://www.vilt.be/nl_BE/document/index/id/354

Vuylsteke A., Van Gijseghe D. & Deuninck J. (2013) *Innovatie in de land- en tuinbouw in Vlaanderen – Resultaten 2012 van het Landbouwmonitoringsnetwerk*, Departement Landbouw en Visserij, Afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

AFKORTINGEN

FAK: Familiale arbeidskrachten

LARA: Landbouwrapport

LMN: Landbouwmonitoringnetwerk

N.S.: niet significant

N.V.T.: niet van toepassing

VAK: Voltijdse arbeidskrachten

BIJLAGE: VRAGENLIJST

BEDRIJFSNUMMER: <<bedrijfsnummer>>

- De enquête is gericht aan de **bedrijfsleider**. Het is dus de bedrijfsleider die de enquête moet invullen.
- Het duurt gemiddeld 30 minuten om de enquête in te vullen.
- Belangrijk is dat u de vragen vanuit uw buik beantwoordt. Uw eerste gevoel is het correcte antwoord.
- Indien een bepaald antwoord niet van toepassing is, mag u dit blanco laten.

DEEL 1: SOCIALE ASPECTEN VAN DE LAND- en TUINBOUW

1. Duid uw geslacht aan:

- Man
 Vrouw

2. Welke van volgende aspecten spreken u aan in uw **beroep** als land- of tuinbouwer? *Kruis aan in welke mate u dit een **belangrijk aspect** vindt.*

	<i>belangrijk</i>	<i>neutraal</i>	<i>niet belangrijk</i>
De zelfstandigheid en onafhankelijkheid	☐	☐	☐
Leven in de open ruimte	☐	☐	☐
Combinatie werk en gezin	☐	☐	☐
Het voortzetten van het familiebedrijf	☐	☐	☐
De verbondenheid met de buurt	☐	☐	☐
De verbondenheid met het platteland	☐	☐	☐
De sociale status	☐	☐	☐
De arbeidsvreugde	☐	☐	☐
Het inkomen	☐	☐	☐
De voldoening van het geleverde werk	☐	☐	☐
Succesvol ondernemen	☐	☐	☐
Bedenken en uitvoeren van nieuwe ideeën	☐	☐	☐
Andere (benoem).....	☐	☐	☐

3. Noem **drie negatieve aspecten** van uw beroep als land- of tuinbouwer.

- 1.....
 2.....
 3.....

4. *Kruis aan in welke mate onderstaande risico's invloed hebben op uw bedrijfsvoering.*

	<i>zeer veel invloed</i>	<i>veel invloed</i>	<i>neutrale invloed</i>	<i>weinig invloed</i>	<i>geen invloed</i>
Prijsschommelingen	☐	☐	☐	☐	☐
Productierisico's zoals oogstmislukking en ziektes	☐	☐	☐	☐	☐
Onduidelijkheid door wijzigende wetgeving	☐	☐	☐	☐	☐
Onzekerheid rendement van investeringen	☐	☐	☐	☐	☐
Persoonlijke risico's zoals brand, diefstal,...	☐	☐	☐	☐	☐
Andere (benoem)	☐	☐	☐	☐	☐

5. *Op welke vlakken voelt u de impact van de crisis? Kruis aan wat van toepassing is.*

Mijn landbouwinkomen	☐
Het gezinsinkomen	☐
Mijn sociaal leven	☐
Mijn tijdsbesteding	☐
Mijn levensstandaard	☐
Mijn familieleven	☐
Mijn algemene gemoedstoestand	☐
Mijn contacten/verhouding met leveranciers en afnemers	☐
Ik voel geen impact.	☐

6. *Kruis aan in welke mate onderstaande problemen een rol spelen op uw bedrijf.*

	<i>belangrijk</i>	<i>neutraal</i>	<i>niet belangrijk</i>
Onzekerheid over inkomen	☐	☐	☐
Beperkte leefbaarheid van het bedrijf	☐	☐	☐
Verwerven van bijkomende grond	☐	☐	☐
Financiële problemen	☐	☐	☐
Afwezigheid van opvolger	☐	☐	☐
Bekomen van vergunningen en rechten (bv. milieu, productie, mest)	☐	☐	☐
Administratieve lasten	☐	☐	☐

Beschikbaarheid van arbeidskrachten	☐	☐	☐
Onzekerheid over beleid (bv. melkquota, subsidies, randvoorwaarden, ...)	☐	☐	☐
Onzekerheid over afname producten	☐	☐	☐
Onteigening	☐	☐	☐
Ziekte	☐	☐	☐
Andere (benoem)	☐	☐	☐

7. Hoe past u uw bedrijf aan voor de toekomstige uitdagingen? U mag meerdere mogelijkheden aankruisen.

Schaalvergroting	☐
Geen veranderingen doorvoeren	☐
Sparen wanneer mogelijk	☐
Contracten afsluiten met afnemers of toeleveranciers	☐
Diversifiëren in de productie (bv. thuisverkoop, hoevetoerisme, ...)	☐
Andere inkomsten halen buiten mijn landbouwactiviteiten	☐
Integratie met leveranciers en/of afnemers	☐
Ik zal mijn bedrijf moeten stopzetten	☐
Investeren in nieuwe machines	☐
Minder kosten maken	☐
Andere (benoem)	☐
Ik doe niets bijzonders om mijn bedrijf aan te passen aan toekomstige uitdagingen	☐

8. Beschouw uw gemiddelde gezinsinkomen van de laatste drie jaren (2009-2011). Geef een inschatting van het percentage van dit gezinsinkomen (gemiddeld genomen) dat niet rechtstreeks uit landbouwactiviteiten komt en duid dit aan. Let op: gezinsinkomen bevat ook het inkomen van de echtgeno(o)t(e) die buiten het landbouwbedrijf werkt.

	Percentage is verwaarloosbaar	Minder dan 25%	25%-50%	50%-75%	Meer dan 75%	Ik weet het niet
Aandeel inkomen niet rechtstreeks uit landbouw	☐	☐	☐	☐	☐	☐

9. Krijgt u loon naar werken? Duid aan in welke mate u tevreden bent over uw arbeidsinkomen.

	zeer tevreden	tevreden	neutraal	ontevreden	zeer ontevreden
Tevredenheid met arbeidsinkomen	☐	☐	☐	☐	☐

10. In welke mate **bent u het eens** met volgende **uitspraken** over de land- en tuinbouwsector?

	akkoord	neutraal	niet akkoord
De landbouwer wordt in onze maatschappij ondergewaardeerd.	☐	☐	☐
Een landbouwer moet een goed manager zijn.	☐	☐	☐
Landbouwers klagen altijd, voor hen is het nooit goed.	☐	☐	☐
De landbouwer moet zich regelmatig bijscholen.	☐	☐	☐
De landbouw produceert de laatste jaren met steeds meer respect voor het milieu.	☐	☐	☐
Landbouwers gaan onzorgvuldig om met gewasbeschermingsmiddelen.	☐	☐	☐
Landbouw is belangrijk voor de economie van ons land.	☐	☐	☐
Landbouw zorgt voor de open ruimte.	☐	☐	☐
Landbouw heeft een belangrijke rol te spelen in het natuurbehoud.	☐	☐	☐
Land- en tuinbouw moeten kleinschalig blijven.	☐	☐	☐
Land- en tuinbouwbedrijven moeten binnen de wettelijke grenzen onbeperkt kunnen groeien.	☐	☐	☐
Landbouwers moeten zich verder specialiseren.	☐	☐	☐
Bij mislukte oogst of ziekte is het normaal dat de overheid helpt.	☐	☐	☐
Het contact met de consument moet versterkt worden.	☐	☐	☐

11. **Bent u lid van:**

Een beroepsorganisatie	☐ Ja	☐ Nee
Een vrije tijdsvereniging (sport-, cultureel, natuur-,...)	☐ Ja	☐ Nee
Een samenwerkingsverband met één of meerdere landbouwers in het kader van uw beroepsactiviteiten (bv. telersvereniging, coöperaties,...)?	☐ Ja	☐ Nee

12. **Hoeveel uur** besteedt u aan onderstaande taken? *Kruis het aantal uren aan.*

	aantal uren per dag				
	0	1-3	4-6	7-10	meer dan 10
Uw landbouwactiviteit	☐	☐	☐	☐	☐
Andere betaalde activiteiten	☐	☐	☐	☐	☐
Huishoudelijke taken	☐	☐	☐	☐	☐

	<i>aantal uren per week</i>				
	<i>0</i>	<i>1-3</i>	<i>4-6</i>	<i>7-10</i>	<i>meer dan 10</i>
Contact met niet-inwonende familieleden	☐	☐	☐	☐	☐
Sociale contacten (geen familie)	☐	☐	☐	☐	☐
Eigen hobby's of interesses	☐	☐	☐	☐	☐
Vrijwilligerswerk of politieke activiteiten	☐	☐	☐	☐	☐

13. Denk aan de voorbije twee weken. Hieronder staan een aantal uitspraken over uw **gemoedsgesteldheid**. Duid per uitspraak aan hoe vaak u zich de **voorbije twee weken** zo gevoeld hebt.

	<i>altijd</i>	<i>meestal</i>	<i>soms</i>	<i>nooit</i>
Ik voel me vrolijk en goed geluimd.	☐	☐	☐	☐
Ik voel me kalm en ontspannen.	☐	☐	☐	☐
Ik voel me actief en ijverig.	☐	☐	☐	☐
Ik voel mij gesteund door de mensen in mijn omgeving.	☐	☐	☐	☐
Ik heb het gevoel dat ik alleen maar leef om te werken.	☐	☐	☐	☐
Mijn werk boeit mij.	☐	☐	☐	☐
Ik maak mij ongerust over het inkomen van het bedrijf.	☐	☐	☐	☐
Ik ben bevreesd dat ik mijn schulden niet zal kunnen afbetalen.	☐	☐	☐	☐
Werken geeft me een grote voldoening.	☐	☐	☐	☐
Mijn werk put me geestelijk en fysiek uit.	☐	☐	☐	☐
Ik heb slapeloze nachten door mijn werk.	☐	☐	☐	☐

14. Geef een score op 10 voor uw **algemene tevredenheid met uw leven** (zowel met uw werk als daarbuiten):

...../10

15. Geef een score op 10 hoe **gelukkig** u bent:

...../10